

**חלקם של ההורים במשבר הנוכחי של "נוער נושר":
האם יש לנו אומץ להעלות את הנושא לדיון?
האם אנחנו יכולים להרשות לעצמנו להתעלם?***

הקהילה החרדית מנסה להתמודד עם בעיה חמורה ושמה: נוער מתמרד. גורמים רבים הובאו כסיבות אפשריות לבעיה זו. לאחרונה, במסגרת ועידה של אנשי מקצוע, קבע תרפיסט ידוע כי לא ידוע לנו כיום מה גורם לכך. במאמר זה, ננסה להראות כיצד הליקויים בקשר בין ההורה לילד עומדים בשורש המרדנות של גיל העשרה. הרושם של גורמי סיכון נוספים מתווך דרך השפעתם על הקשר בין ההורים לילדיהם. כמו-כן, נדון בהתנגדות הקיימת להכרה בתפקידם המרכזי של ההורים בבעיה זו, ובהשלכותיה של התנגדות זו.

הבעיה ושמה נוער נושר הפכה לנושא מרכזי לדאגה בקהילה החרדית. מאמרים רבים נכתבו בנושא, וכמעט בכל כינוס המתקיים מטעם ארגון חרדי כלשהו, מוקדשות סדנאות לסוגייה זו. למרות שאין להשיג מספרים מדויקים, רוב המחנכים והעסקנים סבורים כי הבעיה הולכת וגדלה בקצב מבהיל. עסקנים רבים המתמצאים בתחום מכנים את התופעה בשם "מגיפה".

במאמר זה יסקרו הנקודות אותן מקובל להביא כגורמי סיכון אצל ילדים חרדיים מתמרדים ("נושרים"). כותב השורות יוכיח כי קיימת נטייה חזקה – אמנם מתוך מיטב הכוונות – להמעט בחלקם של ההורים בבעיה, יבחן את הסיבות להתחמקות זו ויסביר כיצד דבר זה עלול להכשיל את המאמצים להביא להקלה במצב.

כאשר מתמודדים עם סוגיות חברתיות מורכבות, קיימת עובדה שאין צורך להוכיחה, והיא: בעיות אלו נובעות ממספר גורמים. המסקנה הנובעת מקביעה זו היא: גם ההתערבויות חייבות להיות מגוונות ושונות. אולם, ההכרה בעובדה שבעיה מסוימת היא מרובת-גורמים מטבעה, אינה מונעת מאתנו להכיר בכך שחלק מהגורמים הנם בעלי חשיבות רבה ומכרעת יותר מאחרים.

גורמי סיכון הקשורים לנוער מרדני

בציבור הכללי, הגורמים הסיבתיים הנפוצים ביותר הנזכרים בקשר לנוער מרדני הם גורמים סביבתיים רחוקים. אמצעי התקשורת ההמוניים והמושחתים, האינטרנט ותרבות המערב באופן כללי – כל אלו מצוירים כגורמים בעלי כוח משיכה חזק מדי, אשר צעירים רבים אינם מצליחים לעמוד בפניו. ההנחה היא שהמשיכה מבחוץ כל-כך חזקה, עד שגם צעירים מאוזנים ושמחים, המקיימים קשר חיובי וטוב עם הוריהם, עלולים להיות מושפעים בקלות לנטוש את אורח החיים בו גדלו.

* גרסאות מוקדמות יותר של מאמר זה הוצגו במהלך כינוס מחנכים שהתקיים במונסי, ניו-יורק ב-טז' בסלו תש"ס, וכן בכינוס של אירגון "נפש" שהתקיים בבולטימור מרילנד ב-יז' בטבת אותה שנה. גרסה "חילונית" של המאמר התפרסמה ב-*The Journal of Psychohistory*, Vol. 30 No. 1, Summer 2002, pp. 29-53 as "The denial of history: Clinical implications of denying child abuse." - (בתרגום חופשי): "התכחשות ההיסטוריה: השלכות קליניות להתכחשות להתעללות בילדים".

המחבר רוצה להודות לפסיכו-תרפיסטים ולמחנכים הרבים שהעירו, הסכימו, קראו תגר וחלקו על גרסות מוקדמות יותר של מאמר זה. תודה מיוחדת למטופלים שלי, שנתנו בי מספיק אומץ כדי לשאת בכאב הכרוך בהתבוננות לאחור, אל כוכים אפלים ונסתרים בחזרי זיכרונותיהם.

חשיפה למדיה (תקשורת)

אין להכחיש כי החשיפה לתקשורת משפיעה באופן שלילי על הסטנדרטים המוסריים שלנו ועל רגישותנו לדברים ערכיים. לכן, השאלה מהי הרמה האופטימלית או המקובלת של חשיפה לעולם החיצוני היא שאלה חשובה (ראה לדוגמה מאמרים שהתפרסמו בגיליון מיוחד של ירחון אגודת ישראל בארה"ב, ה"ג'ואיש אובזרב" בחודש פברואר 1995, שכותרתו [בתרגום חופשי]: "העולם סביבנו: סכנת החשיפה, מחיר ההסתגרות") אבל הדבר אינו קשור ישירות לנושא מאמרנו זה.

השאלה שאנחנו מתייחסים אליה איננה מה גרם לירידה ברגישויות המוסריות. אלא, הנושא הספציפי בו אנחנו מטפלים כרגע הוא השאלה: מדוע ילדים מורדים באורח חייהם של הוריהם. לפי מיטב ידיעתנו, מספרם היחסי של צעירים שנשרו במשפחות דתיות בהן קיימת חשיפה מוגברת לאמצעי התקשורת, אינו גבוה ממספרם של הצעירים ממשפחות המקפידות לבודד את בניהן מפני השפעות חיצוניות. עובדה זו יכולה לשמש כראיה חותכת לכך שהחשיפה לאמצעי התקשורת אינה גורם מרכזי לתופעת הנשירה, למרות שכמובן שהיא עלולה להביא להשלכות שליליות אחרות. (בהמשך נחזור לסוגיית האינטרנט.)

נכון הדבר כי לעתים קרובות צעירים מתמרדים מגלים מעורבות עמוקה בפעילויות "תרבות" שהן "על גבול הקו האדום". אולם, זוהי השפעתה של המרדנות, יותר משהיא סיבתה. קיים ספק רב אם החשיפה לתקשורת, בפני עצמה, יכולה להיות סיבה מספיק כדאית לצעירים לנטוש את הדרך בה חונכו בביתם. המחיר שהם משלמים ברגשי אשמה, בדחייה ובתחושת כישלון, שלא לומר אובדן שביעות רצונם של ההורים, היה מונע מהם לנקוט צעד זה. אלא, רק לאחר הצטברות רגשות שליליים כגון פגיעה, תרעומת, כעס, דחייה וניכור מהמשפחה ומהקהילה, הם מרגישים שאין להם מה להפסיד אם ייצאו מהמסגרת. כפי שהתבטא לאחרונה משגיח ישיבת לייקוואוד רבי מתתיהו סלומון, "לא מדויק לקרוא להם 'נושרים', אלא, היה מתאים יותר לכנותם בשם 'דחויים'."

השפעתם של "חברים רעים" ויצר הרע חזק במיוחד

סיבה נוספת המובאת תדיר כגורם לדחיית ערכי התורה של ההורים על-ידי הצעירים, היא השפעתם של חברים רעים. השאלה נשאלת מאליה: מה גרם לילד מסוים זה להיות רגיש להשפעה שלילית זו? יכולים להיות 25 ילדים בכיתה, מתוכם 23 לא מרגישים כמעט כל פיתוי ללכת בעקבותיו של הילד "הרע", ואילו ילד אחד מסוים נמשך בחוזקה ללכת אחריו. מה מיוחד בילד זה, שהופך אותו פגיע במיוחד להשפעות שליליות?

כאשר קורה וילד נוסף באותה משפחה "יורד מהדרך" ר"ל, ההורים יכריזו כי זו תוצאה של השפעתו השלילית של אחיו הגדול. אני שואל אותם שאלה מובנת מאליה: "ומאיזה אח גדול יותר למד בנכם הגדול?" המחשבה כי שני האחים מגיבים לאותה סיבה, כלומר למצב לא-בריא מבחינה רגשית במשפחה, לא עולה בדעתם.

כאשר ילדים מושפעים בניקל על-ידי חברים רעים, או כאשר בני-נעורים מרדניים מסתבכים במעשים אסורים ולא-מוסריים, יטענו ההורים לעתים קרובות כי ילדיהם נולדו עם יצר-הרע חזק במידה בלתי רגילה, ולכן הם, ההורים, היו חסרי אונים ולא יכלו למנוע את ההתדרדרות הבלתי נמנעת. מקובל להביא את עשיו כדוגמה לאב-טיפוס של מי שנולד כשהוא נועד להיות רשע. אולם, לדברי רבי אליהו דסלר, זו טעות. ברור, אומר רבי דסלר, כי עשיו לא נולד כשהוא נועד להיות רשע, שאם כן, היינו נאלצים לומר שלא הייתה לו בחירה. לכל היותר, נוכל לומר שהוא נולד עם טבע שהקשה עליו יותר להתנהג בצורה חיובית, ומשימת חינוכו כראוי הייתה רווית אתגרים רבים יותר (אך לא בלתי אפשרית) עבור הוריו.¹

¹ מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 205 - אך זה ברור שלא נולד עשיו להיות רשע, אף שמצאנו בו כמה תכונות המראות על התקשורתו לצד ההסתרה...

קיימת תופעה מעניינת שהבחנתי בה אצל אנשים המסבירים התנהגות שלילית של ילד כנובעת מיצר הרע חזק באופן מיוחד. האמונה כי ילדם נולד עם תכונה המקשה עליו יותר להתנהג כראוי, לא מפחיתה מן הכעס שהוריו מרגישים כלפיו. לפיכך, נראה כי אמונה זו משרתת מטרה אחת בלבד, והיא: להתחמק מחיפוש יותר יסודי (וכנראה כואב) אחר הסיבות האמיתיות להתנהגותו של הילד. לעומת זאת, כאשר רבי דסלר מדבר על-כך שלעשיו היה טבע קשה יותר, הוא גם מבהיר כי הציפיות ממנו היו נמוכות יותר, כתוצאה מכך (לפחות בתחילה).²

גורמים אחרים

דו"ח שהתפרסם לאחרונה בעקבות ועידה מקצועית של תרפיסטים חרדיים המטפלים בילדים במשבר, מביא "גורמים לילדים בסיכון" ביניהם הפרעת קשב - ADD, היפראקטיביות, הפרעת "מרדנות מתנגדת" - Oppositional Defiant Disorder, ליקויי למידה, כשרונות אקדמיים ירודים, וכישורים חברתיים ירודים. גורם נוסף שהובא ברשימת גורמי הסיכון הוא הילד המדוכא, הכולל ילדים הסובלים מחרדות וילדים השואפים לשלמות (פרפקציוניסטים).³

הקטגוריה הבסיסית השנייה המופיעה ברשימה היא: "גורמי סיכון משפחתי" ביניהם חוסר שלימות במשפחה, כישורי הורות ירודים ומשפחות עם ביקורתיות ועוינות וקונפליקטים בין ההורים. הקטגוריה השלישית היא "גורמי סיכון סביבתיים", ביניהם: משפחות עם בעיות רפואיות או כלכליות רציניות, וילדים עם רקע של התעללות מינית ו/או גופנית. הרושם שקיבלתי לאחר קריאת הדו"ח הנ"ל, ומתוך שיחה שניהלתי עם אחד מעורכי הדו"ח הוא, שכישורי הורות ירודים לא נחשבים על ידם כגורם המרכזי במרבית המקרים של נוער בסיכון.

תפקיד ההורות

לפי המבט שלי, ברובם המכריע של המקרים העוסקים בנוער שנשר, הגורם הסיבתי העיקרי הוא: ליקויים בהורות וכתוצאה מכך ליקויים בקשר בין ההורים לילדם. (כפי שמוכח בהמשך תחת הכותרת "התייחסויות של הורים", לרוב הבעיה נעוצה בהתייחסותם של ההורים, יותר מאשר בכישוריהם כהורים). גורמי הסיכון הרבים שהובאו בדו"ח הנזכר לעיל בוודאי תורמים לבעיה. אולם, לדעתי הם עושים זאת בעיקר בכך שהם מקשים עוד יותר על ההורה לשמור על יחס חיובי ותומך בילדיו. בנוסף לכך, חלק גדול מהתסמינים המופיעים בדו"ח (לדוגמא, חרדה, שאיפה לשלמות, הפרעת "מרדנות מתנגדת"), ברוב המקרים הם בעצמם תגובות לנהגיה הורות ירודים. המרכיב החיוני שגורם בפועל לילד להתמרד הוא הכעס והתסכול הנובעים מתחושה שהוא דחוי ולא מקובל על-ידי הוריו.

התורה מועברת דרך המסורה מאב לבנו, מההורים לילדיהם. כאשר הקשר עם ההורים לקוי, ההעברה מתקלקלת, ומכשירה את הקרקע לדחיית המסורה בידי הילד. פעם שמעתי רב שהשתמש ברעיון זה כדי להסביר הלכה מוקשה: "בן סורר ומורה" מוצא להורג רק אם הוריו לא סולחים לו. קשה להבין, שהרי העונש הוא כתוצאה מההנחה שאנחנו מניחים בנוגע להתנהגותו בעתיד, ולא מכך שהוא מזלזל בכבוד הוריו אז מה זה משנה אם הוריו סולחים לו? השיב הרב (בהסתמך על דברי ה"שם משואל" שם) כי אם הקשר בין ההורים לבנם הוא כזה, שהם אינם מוכנים לסלוח לו, אזי הם ניתקו אותו מן המסורה, ולכן אין סיכוי שהוא יוכל לחזור בתשובה.⁴

² מכתב מאליהו, ח"ה, עמ' 458 – מי שנולד בהרבה תכונות רעות [כמו עשן] – חלקו... בקידוש ה' [הוא] בגבורה וכבישת היצר. לשם כך היתה נקודת בחירתו נמוכה מאד. (ועי' גם ברש"ר הירש עה"ת, תולדות כה:כו).

³ See Blumenthal & Russel, 1999.

⁴ שם משואל (סאכטשאב) כי תצא, עמ' קל"ז - ...דמחמת שישראל הם בני אברהם יצחק ויעקב... כשעושה תשובה שוב מתעוררת בו הנקודה השרשית... הכלל שכל עצמה של תשובה שמועלת היא מפני ההשתלשלות עד האבות. ממילא זה שהוא סורר ומורה נפסק חיבורו מאביו ואמו ושוב אין לו חיבור בשלשלת הקודש, בודאי שלא יעשה תשובה... אבל כשאביו ואמו מוחלין לו הנה הוא עדיין נקשר בשלשלת הקודש, שוב אינו נהרג, שיכול להיות שעוד ישוב בתשובה...

ראה גם בעלי שור, ח"א עמ' רס'-רסא' – דוקא האבות הם המקשרים את הבנים לתורת אל חי, ודוקא הקשר העמוק בין אבות וילדים הוא המכוון את הילדים אל דרך השם. אי לזאת, הייבים לשמור על הקשר הטבעי הזה לכל ינתק לעולם... אין לך

לעתים קרובות נשאלת השאלה: "מה השתנה במשפחה החרדית שגורם לכל-כך הרבה ילדים להרגיש עצמם דחויים?" התחושה האישית שלי, המבוססת על ניסיון קליני, היא שכיום קשה לילדים להיות "מספיק טובים" במידה שתספק את הוריהם. אין ספק שהעלייה בסטנדרטים (רמה), הן ביהדות בכלל, והן בלימוד התורה בפרט, היא עובדה משמחת. אולם, עובדה זו יכולה לשמש כמקור ללחץ בלתי פוסק על הילדים. לדוגמא, היו מספר מקרים בהם התלוננו בפני הורים בנוגע לילדם: "הוא מעולם לא פותח ספר!" קיבלתי רושם כאילו הילד אינו לומד כלל. אולם, בבדיקה נוספת מתברר כי ילדים אלו הנם תלמידים טובים למדי, המצליחים בלימודיהם. עם שובם הביתה, בסיומו של יום לימודים ארוך בתלמוד-תורה, הם רוצים להשתחרר קצת מהלחץ, ואז הוריהם מתרגזים ומותחים עליהם ביקורת, על כך שהם "אף פעם לא פותחים ספר", רק משום שהם לא לומדים בנוכחותם.

רבי יצחק הוטנר מדגיש את חשיבותה המכרעת של שמירה על תחושת סיפוק ממעשים רוחניים רגילים, בשגרת היום-יום, גם כאשר הרמה והציפיות נמצאות במגמת עלייה.⁵

ילדים הסבורים שהם מאכזבים את הוריהם (אני מתייחס לתחושה שהם **מהווים אכזבה** להוריהם, לא שהם מאכזבים אותם במעשה מסוים), הם ילדים הסובלים כאב רגשי עמוק, כאב שלעתים קרובות הוא מודחק או מוכחש. פעמים רבות, כאב זה גורם לתרעומת ולכעס, ההופכים את הצעירים הללו להיות פגיעים ביותר לדיכאון ולמרדנות (דרך השפעתם של חברים לא-טובים וכדו').

המשבר הנוכחי והגורמים העומדים בשורשו, נצפו לפני למעלה מעשרים שנה! תחת הכותרת "המשבר ביחסי הורה-ילד", התבטא הרב אהרן ברפמן, מחנך ידוע, ב-תשל"ז (1977), במילים הבאות:

ידוע לי על משברים... בכל שכונה, בכל תת-קבוצה [של הקהילה האורתודוקסית]. המכנה המשותף לכל אותם מצבים נראה כחוסר תקשורת ועוינות הולכת וגוברת בין ההורים לילדיהם. ניתן לנתח מציאות זו מהיבטים שונים, אולם **הצרכים הבסיסיים של הילד שאין להם מענה בכל אותם מצבים הם אלו: הבנה, כבוד, ולעתים קרובות מדי – סבלנות של ההורים כלפי ילדיהם.** כל ילד זקוק להיות אהוב על-ידי הוריו, ומה שחשוב מכל, להרגיש שמקבלים אותו כפי שהוא. **נראה כי זהו פתרון כה פשוט. ועם כל זאת, לעתים כה קרובות... מתעלמים ממנו!** [עמ' 14, ההדגשה הוספה]

ובדברים שנאמרו סמוך יותר לתקופתנו, מציין הרב ברפמן (1998), כי הקונצנזוס הקיים בקרב אנשי מקצוע ועסקנים העובדים עם נוער בסיכון ונוער נושר הוא שרובם המכריע של "לקוחותיהם" מגיע מבתי הרוסים, בתים בהם אחד ההורים (או שניהם) נפטרו, בתים בהם התפקוד לקוי, או בתים הסובלים משלום-בית מעורער [עמ' 8]. "הייתי רק מוסיף לכך כי בית הרוס או בית בו חוו יתמות יוצר נשירה רק כאשר הנתונים הללו מביאים את הבית למצב של תפקוד לקוי/אומללות.

דבר המקלקל את היחס הלבבי בין אבות לבנים כמו רוב מורא. כשהילדים עוד רכים, על האבות לדאוג ליום שבו יעמדו על דעתם, פן ח"ו מהתקבץ רשמים שליליים, מרוב פחד והטלת אימה בבית – יבעטו בהוריהם וילכו לדרך! ראה גם בספר *ילקוט לקח טוב*, פר' חיי שרה (כד:א) הסבר נפלא על המדרש "לא נדנדה עריסה תחילה אלא בביתו של אברהם אבינו".

⁵ פחד יצחק, *ספר הזכרון*, עמ' עא' - הלחץ הפנימי לעליה תמידית בתורה ועבודה ממעט את גודל השמחה האצורה בעובדה הפשוטה של "היות יהודי", בלי מדרגות מיוחדות של עלייה. ובכל זה, הרי שמחת עולמים הכלולה בעובדה פשוטה זו צריכה להיות שופעת בצינורי הנפש. ומבחינה ידועה, הרי היא תנאי מוקדם לעבודת השגת המדרגות. ונמצא מהלך כזה: שההתאמצות בהשגת המדרגות מחלישה את השמחה של ה"מצב-בלי-מדרגות", בשעה ששמחה זו היא המקור הנאמן של התאמצות זו! והרי זו חובה מיוחדת על העובד, שהרדיפה אחר השגת המדרגות לא תחליש בקרבו את השמחה הכלולה במצב של היות יהודי בלי מדרגות.

[(1999) Csikszentmihalyi מבטא את הדברים באופן דומה, מנקודת מבט חילונית, במאמרו שכותרתו "אם אנחנו כל-כך עשירים, מדוע אנחנו לא מאושרים?"]

אהבה או קבלה וכבוד?

מחנכים רבים מדגישים את חשיבות האהבה שהילדים ירגישו מצד הוריהם. החזון איש מצוטט כאומר שקבלה וכבוד חיוניים עבור הילד יותר מאהבה.⁶ אחרי הכל, אהבת ההורים לילדיהם היא דחף טבעי. מבט חיובי על הילדים וקבלתם ללא ביקורת, זהו אתגר קשה הרבה יותר. (כפי שאמרה לי פעם אם בנוגע לבנה בן העשרים, "אני אוהבת אותך, אבל אני לא מחבבת אותך"). הרושם שלי הוא, שביקורתיות מופרזת היא הגורם העיקרי להרעלת היחסים בין ההורים לילדים בתקופתנו. וביקורת זו מוגשת בדרך-כלל בשם האהבה!

כאשר ילדים מרגישים שהוריהם מתייחסים אליהם בביקורתיות **במובן כולל**, יש סיכוי הרבה יותר גדול שהם יביעו התנגדות לכך בהתנהגותם. התנהגות זו מדרבנת את ההורים להגיב באופן שלילי, דבר שמחריף עוד יותר את תעלולי הילדים. ללא כל קשר למידת ההגיוניות או חוסר-ההגיוניות של יחסם הביקורתי של ההורים, כמעט תמיד הילדים יאשימו את עצמם (גרטנר, 1999, עמ' 38). (גם כאשר הילד מכריז גלויות שכולם אשמים חוץ ממנו). דבר זה מוביל את הילדים לשאיפה לשלמות (פרפקציוניזם), כאשר הם מנסים להיות מושלמים כדי לזכות בדעתם החיובית של הוריהם עליהם, או שהם מרימים ידיים, מתוך תחושה שלא משנה מה הם יעשו, לעולם לא יהיה די בכך כדי להימלט מביקורת ההורים.

טווח הליקויים בכישורי הורות

עלי להדגיש שכאשר אני מציין נוהלי חינוך [הורות] ירודים, אני מתייחס לטווח רחב מאוד של תופעות. בקצה אחד של הקשת קיימים ההורים המתעללים בילדיהם באופן גלוי, פיזית או רגשית. כאן נכללים הורים הסבורים כי ייעודם של ילדיהם בחיים הוא למלא אחר צורכיהם הרגשיים - ופעמים רבות הילדותיים - (של ההורים). למען השגת מטרה זו, הם לא יהססו להפעיל מניפולציה על רגשות ילדיהם. אולם אפילו סוג התעללות גלויה זו אינו ברור תמיד לאחרים, כיוון שאותם הורים מתנהגים בדרך-כלל בנעימות רבה כלפי אחרים, וזאת בשל הצורך החזק הקיים אצלם לזכות באישורם ובדעתם החיובית.

באמצע הקשת נמצאים הורים שלכתחילה אינם פוגעניים. אולם, הם נוקשים וחסרי גמישות, ולכן נוטים להגיב בצורה מופרזת לקשיי ילדיהם הנובעים מבעיות בלמידה, מחוסר מוטיבציה, ואפילו משוכבות נעורים רגילה. הם נוטים לראות בעיות אלו באור שלילי ביותר, ומה שחשוב עוד יותר מכך, לעתים קרובות הם מייחסים לילד **כוונת זדון** (שטרסברג, 1997). לעתים קרובות ניתן לזהות הורים כאלו לפי הנימה השלילית והמזלזלת בה הם מתייחסים אל ילדיהם: "הוא משתמש מתפנק"; "היא לוקחת הכל כמגיע לה"; "הוא מנצל את ליקוי הלמידה שלו כתירוץ נוח לעצלנותו", וכדו'. (סוגיה זו נידונה בהרחבה להלן, בקטע "התייחסויות של הורים").

בקצה השני - החיובי יותר - של הקשת, נמצאים הורים מאוד אכפתיים המעניקים מעצמם לילדיהם ולעתים רחוקות מגיעים לאינטראקציות שליליות אתם. אולם, הם מתמקדים בעיקר בהתנהגותם ובהתפתחותם הקוגניטיבית של ילדיהם, ללא שימת לב ראויה לחייהם הרגשיים. מחקרים הראו כי להתעלמותם של ההורים מחיי הרגש של ילדיהם יש השלכות שליליות מרחיקות לכת על הסתגלותם בהמשך הדרך (גוטמן, כץ והובן, 1996).

ילדים שרגשותיהם הוזנחו או נשללו, מגיבים בהזנחת צורכיהם הרגשיים ובמקום זאת מתמקדים בהתנהגות ראויה (מילר, 1996). הם הופכים להיות פרפקציוניסטים (שואפים לשלמות), המשתוקקים למצוא חן בעיני הוריהם בכל מחיר (סורוצקין, 1985, 1998, 1999א). בסופו של דבר ובאורח בלתי

⁶ משפחה, א' בניסן תש"ס, עמ' 50 - "הי' חסר לו חום ואהבה..." זה משפט שחזר על עצמו הרבה [ביחס לילדים נושרים].... "זו טעות!" אמר לנו ראש ישיבה קטנה. "החזון איש הדגיש במכתב שצריך לתת לבחורים כבוד והערכה. זה לא חום ואהבה... החזון" אמר שכל אחד צריך כפית של כבוד. רבי מיכל יהודה לפקוביץ אומר שכיום לא מספיק כפית, אלא צריך לתת ספלים..."

נמנע, מתברר להם שהם אינם יכולים להיות מושלמים, וכך הם מתייאשים מחיפושם אחר השלמות ושוקעים בדיכאון ו/או נותנים ביטוי לתרעומת ולתסכול שלהם. קל לראות שכאשר ילד מרדן מגיע ממשפחה כזו, יהיה קשה להבחין בקשר לחיי המשפחה שלו, כיוון שמשפחות אלו הן באמת "משפחות טובות", ברמת תפקוד גבוהה.

צעיר אחד נושר היה בעבר תלמיד מנומס שהתנהג כראוי. הוריו העניקו לו מעצמם והיו קשובים אליו ביותר. אולם, בכל פעם בה עסק במשהו לשם שעשוע (לדוגמא, משחק כדור סל) או התלבש בסגנון לא-רשמי (לדוגמא, לבש חולצת טריקו כשהלך ל"לונה פארק") הוא הרגיש שהוא מאכזב את אביו, שהיה טיפוס מאוד שקט ושמרני.

האב מעולם לא אמר לבנו כי עליו להיות העתק מושלם שלו, אבל כך בדיוק הרגיש הבן שעליו לעשות כדי לזכות באישורו של אביו ובדעתו החיובית עליו. כיוון שבאישיותו היה שונה מאוד מאביו – הבן היה חברותי ופתוח – הוא חווה תחושת בושה עמוקה מתמדת מכך שהוא איננו רציני כמו אביו. ההורים מעולם לא דרשו זאת ממנו מפורשות, ולכן חיפשתי את המקור לצורך שלו להיות בדיוק כמו אביו. בעקבות מספר שיחות עם האב, הוא אישר בפניי כי הוא ואשתו רגישים באופן מיוחד לדעתם של אחרים ומאז ומתמיד הם חשו בצורך גדול להשביע את רצון הזולת ולהשתלב בסביבה. כאשר בנו הקדיש זמן לפעילויות של הנאה ושעשוע, הגיב האב לכך בתחושת ביקורתיות רבה, ובמידה רבה – כך הודה בפניי – כיוון שבדמיונו ראה את תגובתם המסתייגת של השכנים. אמנם, בתחילה הוא הצהיר שברוב הפעמים הוא אינו נותן ביטוי מילולי לתגובותיו השליליות, אולם לבסוף הודה כי אין זה מסתבר שבנו אינו מודע לרגשות אביו. ברור כי אותם הורים לא העריכו את ייחודיותם העצמית, ולכן אין פלא בכך שבנם הרגיש כמותם.

הלחץ לגרום נחת להורים

צורה פחות בולטת של כישורי הורות בלתי-מספיקים מתבטאת בלחץ המרומוז המופעל על הילדים, לגרום נחת להוריהם. ילדים רבים בחברה שלנו גדלים עם המחשבה שמטרתם העיקרית בחיים היא לגרום נחת להוריהם, יותר מאשר להצליח בעבודת השם שלהם וכו'. לדידם, הבעיה שיש במעשה שאינו ראוי, איננה נעוצה בעצם היותו שלילי, כלומר, שזהו הפך רצון השם. לא! הבעיה העיקרית היא, שהדבר ירגיז ויאכזב את הוריהם. למעשה, הברכה הנפוצה ביותר הניתנת לבחור בר-המצוה היא: שיזכה לגרום נחת-רוח להוריו.

מה רע בכך שהילד משתדל לגרום להוריו נחת רוח? האמנם הם לא רוצים את הטוב ביותר בשבילך? מנקודת מבט השקפתית, קיימת בעיה חמורה אצל ההורים הסבורים כי מטרתו של ילדם בחיים היא לגרום להם נחת. הרב יששכר פרנד (1999) מביא את הסיפור הבא, אותו שמע מפי רבי משה שפירא.

אדם אחד הגיע לביקור אצל אחיינו בירושלים. אותו אחיין היה תלמיד חכם צעיר, אב למשפחה גדולה. דודו התפעל מתשומת-הלב ומהסבלנות שאחיינו העניק לכל הילדים. "כיצד יחזירו לך ילדיך אי-פעם על כל מה שעשית למענם?" שאל הדוד. "בכך שהם יזכו אותי בחיי נצח, בהמשכת שמי לדורות הבאים", השיב האחיין. מאוחר יותר, שאל האחיין את הרב מבריסק לדעתו על השאלה והתשובה. הרב מבריסק נענע בראשו במורת-רוח. "התשובה שנתת קרובה לאפיקורסות. לילדים אין כל קשר עם החזר תשלומים. הם אינם מהווים השקעה לנחת בעתיד. אתה יכול להתפלל על נחת, בדיוק כמו שאתה מתפלל על בריאות ופרנסה, אבל זו אינה הסיבה לכך שאתה מביא ילדים לעולם. ילדים מלמדים אותנו נתינה. כך השם רוצה שנלך בדרכיו, לתת בלי חשבון של תמורה".

[עמ' 105-106]

כאשר גדלים עם המחשבה שעיקר ייעודך בחיים היא לגרום נחת להוריך, אין בכך לקידום פיתוח תחושת "אני" בריאה.⁷

⁷ ראה גם בספר עלי שור, ח"א עמ' רנה' – ילדים אינם נושאים את הבית אלא הם הנשואים ע"י הבית. עם כל חיובי כיבוד או"א אין כוונת ההורים להכליל את ילדיהם בנשיאת עול הבית אלא דוקא לחנך אותם לחייהם הפרטיים, לשיצאו פעם מהבית והיו לאנשים.

הגישה העומדת ביסוד ציפייה זו, כי הפונקציה של הילד היא לגרום נחת להוריו, מניחה שיש להורים "זכויות" על ילדיהם, בדומה לזכות ההצבעה שיש לבעל מניות בחברה. הרעיון לפיו יש להורים זכויות ביחס לילדיהם לא מגיע מהשקפת התורה, המדגישה את חובותיהם של ההורים לטפל כראוי בפיקדון שהשם הפקיד בידיהם.

כאשר אני משוחח עם הורים בנוגע לבעיות שיש להם עם ילדיהם, לעתים קרובות הם מוחים בפניי: "מה, אין לי זכות לדרוש מהילד שלי...?" התגובה שלי היא: "יש לכם התחייבויות כלפי הילד שלכם, ואין לכם זכויות עליו. ייתכן ובמסגרת ההתחייבויות שלכם כלפיו, עליכם גם לדרוש ממנו את הדבר המסוים הזה; תלוי אם זו דרישה הגיונית, מנקודת מבט חינוכית."⁸

קבוצת רבנים מארגון העוסק בהשכנת שלום בית בין בני-זוג פנתה אל מרן רבי אהרן לייב שטיינמן בשאלה, בנוגע להורים המתערבים בבעיות בשלום בית אצל בנם הנשוי, והנותרים לו להבין שהם יפסיקו לתמוך בו רגשית, אם לא יגרש את אשתו. תגובתו של רבי שטיינמן הייתה: "הם לא בסדר! אם ההורים מתערבים אחרי שבעל ואשה התחתנו, אין להם להתערב! ... האם הוא בעל הבית עליו? יש מישהו בעל-הבית על השני? אין אף אחד!"

רבי שטיינמן הוסיף וסיפר על אחד מגדולי הדור הקודם, שבתו רצתה להינשא לבחור מסוים, ואביה היה סבור שהבחור המדובר איננו למדן מספיק גדול, לכן הוא לא רצה להסכים לשידוך. הם פנו אל רבי חיים בריסקר, ושאלו לדעתו. רבי חיים אמר לאב: "האם אתה בעל הבית על בתך? הרי היא בוגרת! ואסור לך להתערב..."

תחושת הבעלות של ההורים כלפי ילדיהם באה לידי ביטוי במידת האיפה ואיפה שציעירים רבים שנשרו חוו ביחסיהם עם הוריהם. לדעת אותם הורים, "זכויותיהם" כהורים מאפשרות להם לקבוע כללים שונים לעצמם, גם כאשר אין כל בסיס הגיוני להבדלים בין הכללים. להלן שתי דוגמאות של נקיטת איפה ואיפה אצל הורים מסוימים:

אמו של "חיים" צועקת עליו על התנהגותו ה"לא אחראית". הוא מנסה להתגונן: "איך את מצפה ממני להתנהג בצורה נורמלית, כאשר גדלתי אצל הורים שתמיד רבו והתקוטטו?! אמו לא מכחישה את העובדות, אבל מתעקשת שאסור לו "לחיות בעבר" (למרות שהתופעה הזו ממשיכה גם בהווה) וכי אסור לו להשתמש בקשיים הללו כ"תירוץ נוח". מאוחר יותר באותו יום, חיים אומר לאמו שהוא לא יוכל לסלוח לאביו לעולם, על ההרס הרגשי שהוא גרם למשפחה בהתנהגותו הפוגעת. "אסור לך לכעוס עליו כל-כך", מגיבה אמו לטענה, "אחרי הכל, בשנות ילדותו, הוריו היו כל-כך עסוקים בהקמת בית-ספר חדש, עד שלא היו מסוגלים להתייחס אליו ולהעניק לו תשומת-לב".

"נפתלי" מסוכסך עם אמו במשך שנים רבות. חלק משמעותי מהסכסוך ביניהם נבע מכך שנפתלי שמר על קשרים עם קרובי-משפחה אביו, עליהם אמו כועסת מאוד בעטיו של אירוע שהתרחש בתקופה הראשונה לנישואיה. לאחרונה, במהלך טיפול שנפתלי מקבל, התברר כי במשך שנים רבות הוא סבל מהטרדה מינית מאחד מאחיו הגדולים. באחת הפעמים בהן התווכח עם אמו, הוא זקף את קשיי ההתנהגות שלו לטראומה שנגרמה לו בעקבות ההתעללות הממושכת. "אינך יכול לחיות בעבר ולהשתמש בו כתירוץ, עליך להתקדם הלאה", השיבה לו אמו בכעס, ללא שמץ של אהדה. משום-מה, שנות הכעס הבלתי מתפשר שלה כלפי קרובי-משפחה בעלה בעקבות אירוע שהתרחש לפני 25 שנה, לא נחשבו כ"חיים בעבר" או כ"תירוץ נוח".

⁸ ובדומה לזה ראה ספר חיזושי הלב (רבי הענאך לייבאוויטש) וישלח לג:יג – חיוב האחריות המוטל על יעקב, הוא הנו הכח המניע והמעורר אותו לשמור על בניו... יותר מרגשי אהבתו להם.

כיבוד אב ואם

לעתים קרובות, מובאת הצדקה למושג של "בעלות" על הילדים, בטענה כי הדבר ניתן להם בזכות מצוות כיבוד אב ואם. סילוף זה של מצוות כיבוד אב ואם הוקע לפני שנים רבות ב"ספר הברית" (רבי פנחס אליהו מוילנא, תקמ"ז):

וכן יש אנשים ששומרים עצמן מלהרע לשום אדם ואוהבים את הבריות כולם אבל שונאים את בניהם ומכוונים לצער אותם ולהקניטם, ואומרים אין בזה עון כי יאמרו בלבותם הבנים בניי והבנות בנותיי וכבר אני יוצא ידי חובת אהבת הבריות כולם כי אין אני מצער לשום אדם אלא נתח מנתחי אשר נתנם הבורא יתברך בידי והכריחם לסור למשמעתי, והמה אסורים וקשורים על פי התורה תחת כפות רגלי וכל אשר יחפוץ לבכי הרשות נתונה מקל עליון בידי לעשות עימהם כטוב בעיני, כנאמר כבוד את אביך ואת אמך... ואני מוכן אם זה לייסרם ולהוכיחם בדרכי אלוקים חיים לפי מחשבתי ובאמת דבריו לא בהשכל ולא על פי התורה, שלמה יגרעו הבנים מלהיות בכלל לא תשנא את אחיך ובכלל ואהבת לרעך כמוך. ואומנם כמו שבעניין ההטבה והצדקה כל הקרוב קרוב קודם כך בעניין השנאה והרעות יש יותר עונש על המצער את קרובו מאדם אחר, והמצער את בניו על חנם עתיד ליתן הדין ביותר מטעם הזה. ועוד מטעם הכתוב בספר חסידים (סימן תקס"ה) כתיב איש אמו ואביו תיראו לשון רבים ולא כתיב תירא לשון יחיד שהאב והאם בכלל תיראו שלא יכעיסו את הבן כל כך עד שלא יוכל להתאפק וימרוד בהם.⁹

ההפרזה בחשיבותן של התנהגויות חיצוניות

הזנחת חיי הרגש של הילדים מצד הוריהם קשורה לחשיבות המופרזת הניתנת להתנהגות חיצונית. הורים (ומחנכים) רבים סבורים כי מעשים חיוביים חיצוניים מובטחים להיות מופנמים אצל האדם. לכאורה, דעה זו מקבלת תמיכה ממאמר חז"ל המפורסם "מתוך שלא לשמה בא לשמה". מאמר נוסף המובא לעתים קרובות, הוא מתוך ספר החינוך (מצוה ט"ו), "אחרי הפעולות נמשכים הלבבות". ואכן, נראה כי דברי חז"ל אלו מצדיקים שימת דגש על התנהגות חיובית שטחית, מבלי שנצטרך להדאיג את עצמנו בהפנמת הערכים הקשורים לאותן התנהגויות. אנחנו פשוט יכולים להתרווח על מקומנו ו"לתת לטבע לעשות את שלו", בעוד התנהגויות החיוביות מופנמות באורח פלא.

אולם, לצערנו אין הדבר כן. משגיח ישיבת פוניבז' המנוח, רבי חיים פרידלנדר זצ"ל, לדוגמא, קובע ברורות כי מובן מאליו שהיסוד אותו מביא ספר החינוך, לפיו רצונותיו של האדם באים בעקבות מעשיו, יכול להיות נכון רק כאשר האדם מזדהה עם הערכים הקשורים לאותם מעשים. הוא מספר כיצד רבי ישראל מסלנט הדגיש נקודה זו, והביא ראייה לכך מן הקוזאקים. הקוזאקים היו חיילי גדודים נבחרים באירופה. הם גויסו לצבא בגיל צעיר ושרתו בו במשך 30 שנה, אחריהן פרשו לגמלאות ונהגו מפנסיה מן הממשלה. במהלך שנות שירותם הצבאי הממושכות, הצטיינו חיילים אלו במשמעת גבוהה, במרץ וביעילות. ואולם, לאחר שפרשו לגמלאות, הם העבירו את יתרת שנות חייהם אפופים בערפל של שכרות, מתגוללים בבתי מרזה ללא כל תעסוקה מועילה. מה קרה להרגלים הטובים שהם נהגו בהם במשך 30 שנה?! משיב רבי ישראל מסלנט: כיוון שמעולם לא הזדהו עם אותם ערכים, לא היה בכוחה של התנהגותם החיצונית להשפיע על ערכיהם הפנימיים. כעת, העמידו זאת מול האמונה הנאיבית הנפוצה, לפיה אם נכפה על מישהו התנהגות מסוימת, באופן אוטומטי יגרום לו הדבר להפנים את הערכים הקשורים לאותה התנהגות!¹⁰

⁹ ספר הברית ח"ב מאמר יג' פרק טז'. - (סוגיה זו נידונה באריכות במאמרי "חיוב כיבוד או"א להורים מתעללים").

¹⁰ שפתי חיים, מועדים ב, עמ' שמו' - לימד החינוך יסוד גדול בעבודת האדם - המעשה החיצוני משפיע על הפנימיות. **ואולם זה ברור ופשוט שכאשר האדם אינו מזדהה עם המעשה החיצוני, אזי אין שום יכולת השפעה פנימית לאותו מעשה.** וכפי שהמשיל הגר"י סלנטר זצ"ל לאותם בני איכרים רוסיים שגויסו לצבא הצאר, והם בעודם בביתם מורגלים היו לכלוך ובחוסר סדר, ואולם באותן שנים ארוכות ששירתו בצבא הרגילים להתנהג בנקיון ובסדר. והנה לכששוחררו ניתן היה לצפות שמאחר שהורגלו לסדר ונקיון, כך ינהגו גם בשוכם לביתם בכפר, ואולם לא כך היה, אלא שבו אל אותו אי סדר ולכלוך שבהם נהגו קודם גיוסם. שואל הגר"ס, היתכן?! אלא פשר הדבר הוא, מאחר וגויסם לצבא היה בעל כרחם, א"כ כל פנימיותם היתה מנוגדת אל אותם מעשים חיצוניים שהורגלו בהם בצבא, ובשעה שהאדם אינו שלם ואינו מזדהה עם מעשיו החיצוניים אזי אין בכוחם להשפיע על פנימיותו.

רבי אליהו דסלר מחדד את הדברים באופן דומה, בנוגע לדברי חז"ל "מתוך שלא לשמה בא לשמה". לדבריו, "לא לשמה" לכשעצמו הוא דבר מסוכן,¹¹ והוא מגנה את התפיסה המוטעית הנפוצה לפיה כל אופני ה"לא לשמה" הופכים אוטומטית ל"לשמה". האמת היא, שביסוד ההנעה [המוטיבציה] של האדם חייב להיות קיים אלמנט של "לשמה" (לכל הפחות, רצון עז ללמוד לשמה), וגרעין זה של "לשמה" מתפתח בהמשך והופך לאופן משמעותי יותר של "לשמה".¹² (במאמרי העוסק בפרסים ותחרות, נידונה סוגיה זו בהרחבה.)

התנגדות להכרה בתפקיד ההורים

קיימת מידה רבה של התנגדות, הן בקרב אנשי מקצוע (דתיים/חרדים וחילוניים) והן בקרב הציבור הרחב, להכיר בתפקיד המרכזי שההורים ממלאים בהתפתחותם של קשיים רגשיים אצל ילדיהם. אביא מספר דוגמאות לאי-רצון זה, וראשית מהקהילה המקצועית, החילונית.

החוקרים מצאו עדות ברורה לשכיחות גבוהה של מקרים עם רקע של התעללות מינית בילדות אצל נשים הסובלות ממחלות נפש קשות. חלק מהחוקרים העיקריים בתחום זה הביעו גלויות את רתיעתם מדיווח נתונים אלו.

יחד עם זאת, חוקרים קליניים העובדים בתחום מחלות נפש חמורות מגלים זהירות מובנת מפני התמקדות בבעיה של התעללות בגיל מוקדם באוכלוסייה זו. לדוגמא, קיימת רתיעה מפני חשיפת המגמה התיאורטית של הטלת אשמה על המשפחה כאחראית להפרעות פסיכיאטריות רציניות. מודלים טיפוליים עכשוויים מדגישים חיוק ההסתגלות בהווה יותר מאשר הבנת אירועי העבר... (רוזנברג, דרייק ומוזר, 1997, עמ' 261).

תארו לעצמכם, כיצד ניתן לטפל באדם מבוגר הסובל מהפרעות נפשיות, בלי להתייחס להתעללות מינית שהוא או היא סבלו ממנה בילדותם?! איזו תועלת יכולה להיות לטיפול כזה? ועם כל זאת, זה מה שחלק מהמומחים ממליצים לעשות.

דוגמא נוספת היא מחקרים שנעשו בתחום של "רגשות מבוטאים" (Expressed Emotions) ומחלות פסיכיאטריות. שנים של מחקר מצביעות בברור על כך שאצל מטופל פסיכיאטרי המשוחרר מבית-החולים וחוזר להתגורר אצל משפחתו המתאפיינת ברמה גבוהה של "רגשות מבוטאים", קיים סיכוי פי שניים לנסיגה למצבו הקודם (הישנות המחלה – relapse) ולשובו לבית-החולים, לעומת מטופל החוזר למשפחה בה קיימת רמה נמוכה של "רגשות מבוטאים". כפי שציינה זאת חוקרת בכירה בתחום (הולי, 1998): "המושג 'רגשות מבוטאים' (EE) מטעה למדי, כיוון ש-EE אינו מדד למידת נכונותו של קרוב משפחה לבטא רגשות. אלא, EE הנו השתקפות של המידה בה קרוב המשפחה מביע התייחסויות ביקורתיות, עוינות או מעורבות רגשית במידה מופרזת כלפי המטופל" (עמ' 631). שימו לב לרתיעתם של החוקרים מפני ביטוי גלוי ופתוח של העובדה שהם מדברים על משפחה ביקורתית ועוינת. במקום זאת, הם מסווים את המידע מאחורי התבטאות ב"לשון נקייה" – "רגש מבוטא".

אותה חוקרת הנזכרת לעיל, לאחר שהיא מציינת את השפעתם רבת-העצמה של "רגשות מבוטאים" על שיעור הנסיגה אצל חולים פסיכיאטריים, מוסיפה וקובעת: "כמובן שאין בנתונים אלו לומר כי משפחות גורמות לסכיזופרניה". כתבתי מכתב לחוקרת זו, ושאלתי אותה אם קיימות ראיות במחקר המעידות על

¹¹ מכתמ"א ח"א עמ' 135 - שלא לשמה לבד מסוכנת. אף אם יחשוב מחשבת צירוף לנקודת לשמה, כל זמן שאינה מתגלית נקודה זו בתוקף עדיין לא עברה הסכנה. מי שעבודתו חיצונית בודאי מחוסר הוא בפנימיות... והדברים שנשארו חיצוניים, הם חילול גדול ונורא.

¹² מכתמ"א, ח"א, עמ' 24 – "אמר... רש"ז שהכונה שמתחלת עסקו בתורה שלא לשמה תהי' מחשבתו להגיע לידי לשמה... שלא כל שלא לשמה יביא לידי לשמה. ורק אם עיקר השאיפה היא טהורה, ומסתייע בשלא לשמה שיקל לו לעמוד כנגד יצרו הרע... עמ' 230 – אנו רגילים במאמר "שמתוך שלא לשמה בא לשמה", אבל טועים בפירושו. לא השלא לשמה מביא את הלשמה, אלא נקודת הלשמה מרככת את בחינת השלא לשמה, עד שנקל אח"כ להתגבר עלי' ולגרשה....

כך ש-EE ברמה גבוהה אינם גורם לסכיזופרניה. היא השיבה לי כי "לא נערכו מחקרים מתאימים, אבל לאור מה שהיה מקובל בעבר להאשים משפחות בגרימת סכיזופרניה, חשוב שהחוקרים בתחום זה לא ילכו מעבר למדע בהסקת מסקנות שאינן מוצדקות". בעיני נראה הדבר כבלתי סביר ביותר, ש"רגשות מבוטאים" ברמה גבוהה עלולים להשפיע במידה כה גדולה עד שהם יגרמו להופעה חוזרת של סכיזופרניה, ועם כל זאת לא יהיו מעורבים בגרימת המצב מלכתחילה. האמת היא, שבניגוד לקביעתה של חוקרת זו, אכן קיימות ראיות לכך שסיכוייהם של ילדים במשפחות בהן קיים EE ברמה גבוהה, לסבול ממחלות נפש חמורות בגיל ההתבגרות, גבוהים יותר (ראה מחקרים המובאים אצל קרון ווידנר, 1994).

קיימות ראיות שהובאו בתקופה הקרובה יותר לזמננו, המעידות על הקשר בין סביבת משפחה שאינה בריאה נפשית בילדות, לבין התפתחותה של מחלת הסכיזופרניה. סקירה שנערכה לאחרונה על מחקר הסכיזופרניה בכתב-העת היוקרתי "אקטה פסיכיאטריקה סקנדינביקה" – סקירה שתוארה בידי רבים כ"רעידת אדמה" – מביאה הוכחות לכך שלפחות שני-שליש (בחלק מהמחקרים עד 97%) מהאנשים הסובלים מסכיזופרניה, סבלו בילדותם מטראומה פיזית או מינית.

מחברי מחקר זה (ריד, וואן אוס, מוריסון ורוס, 2005) מביאים מחקרים רבים המצביעים על חפיפה משמעותית בין המבנים הדיאגנוסטיים של סכיזופרניה, לבין הפרעות ניתוק (dissociative disorders) והפרעת חרדה פוסט-טראומטית (PTSD). רבים מהמטפלים הקליניים בני זמננו הם בעלי דעה קדומה בראייתם את הסכיזופרניה כמחלה ביולוגית – לפי הבנתי, דעה קדומה זו משקפת את ההתנגדות הרגשית הקיימת בקהילה באופן כללי להודות בטראומה ממנה סובלים ילדים רבים בתוך המשפחה – ולכן הם לא שואלים את השאלות שיחשפו רקע של התעללות, שיאפשר להגיע לאבחנה של הפרעה פוסט-טראומטית. לדעה קדומה זו יש השלכות קליניות חמורות, כיוון שטיפולים פסיכו-סוציאליים יעילים, ננטשים לטובת טיפולים שהם פסיכו-פרמקולוגיים [תרופתיים] בלבד. המחברים מדווחים על "מחקר גדול, רב-תחומי [בו התגלה] כי גישות פסיכולוגיות יותר יעילות מתרופות אצל אנשים פסיכויטיים שסבלו מטראומה בילדותם... עבור חלק מהם, עצם החיבור בין סיפור חייהם לבין התסמינים שלהם, שהיו מקודם חסרי פשר, יכול להיות בעל השפעה מרפאה במידה משמעותית [עמ' 344]". לצערנו, הרקע הטראומטי הנמצא ביסודה של הפסיכוזה, נותר לעתים כה קרובות חבוי מבלי שיתגלה, ובכך מונע מהחולים טיפול פסיכולוגי שהם זקוקים לו.

מעניין לציין כי כמעט כל מאמר או ספר בנושא חינוך שנכתב בידי רב או מחנך בן-זמננו, מדגיש את חשיבותם של הקשר החיובי והחם בין ההורים לילדים, קבלת ייחודיותו של הילד, והורדת לחץ וביקורת מיותרים, כאמצעים הבטוחים ביותר למניעת מרדנות אצל הילדים.¹³ ועם כל זאת, כאשר הילדים מתמרדים, אנחנו מהססים להגיע למסקנה ההגיונית לפיה קרוב לוודאי שההורים לא נהגו בהתאם לעצה זו. לפני מספר שנים, במסגרת ועידה שהתקיימה עבור אנשי מקצוע חרדיים, גילה באוזוניי מחנך ידוע כי הוא אינו עומד לבטא בפומבי את דעתו, לפיה ההורים ממלאים תפקיד מרכזי כגורם לבעיה של נוער מרדני. הוא חשש מתגובתם השלילית הצפויה של קהל המאזינים.

בדומה לכך, במסגרת סדרת מאמרים שהופיעו בכתב-עת חרדי ידוע בארה"ב בנושא הנשירה בקרב הנוער, התפרסמו דעותיהם ונקודות מבטם של כל הצדדים המעורבים בתופעה, פרט לדעתם של הנערים עצמם. בעידודו של המשגיח שלו לשעבר, כתב בוגר צעיר מכתב מרגש ורהוט, בו הוא מספר על הקשיים שהיו לו עם הוריו, וכיצד הם גרמו לו לנשור. בתחילה, דחה כתב-העת את המכתב. לאחר הפעלת לחצים על העורך, התפרסם המכתב, אבל רק לאחר עריכה וצנזורה כבדה, שהציגה את דמותו של הכותב באור שלילי ומעוות ביותר. למעשה, כך רמז העורך – ללא כל הוכחות – הכותב הבוגר סובל מבעיה חמורה בהבנת המציאות. היה זה מקרה קלאסי של ניסיון להתכחש למסר על-ידי הריגת השליח. כאשר המטפל של הבחור הצעיר כתב מכתב לעורך, כדי להעמיד את הדברים על דיוקם, סירב העורך לפרסם את מכתבו של התרפיסט, בטענה שהוא חושש מפני "גרימת כאב נוסף" להוריהם של ילדים מרדניים. לצערנו, דאגה דומה לרגשותיו של הצעיר, שהושמץ באופן בלתי צודק, הייתה חסרה!

¹³ לדוגמה, ספרו של רבי שלמה וולבה, זריעה ובנין בחינוך.

כתב-עת חרדי אחר ביקש פעם ממחנך ידוע לכתוב מאמר המביא את סכנות האינטרנט. מחנך זה הקדיש זמן רב לבדיקת הנושא לעומק. לאחר-מכן כתב מאמר המבוסס על מחקרו. הוא תיעד בשיטתיות את כל הסכנות הקשורות לאינטרנט, וכן הוסיף את הדברים הבאים תחת הכותרת "הצורך בזיהוי גורמי סיכון":

בסופו של דבר, הגבלת הגישה לאינטרנט מהווה פתרון נחוץ אבל בלתי מספק... מה שצריך זה לרפא את החולשות הקיימות באישיות, והמהוות ערובה כמעט בטוחה לכך שיהיו אנשים שייפלו קורבן לפיתויי האינטרנט. מחקרים מצביעים על כך שמי שסיכוייו רבים ביותר להסתבך בצרות, אינו נרתע מההגבלות על הגישה לאינטרנט... לכן, האתגר המרכזי העומד בפני הורים ומחנכים הוא לזהות את גורמי הסיכון... החוקרים מביאים ארבעה תנאים הקיימים מראש, והמעמידים את האדם בקבוצת סיכון גבוה להסתבך באינטרנט. אלו הם: חוסר קשרי משפחה; הערכה עצמית ירודה; חוסר אפשרות לבטא דעות ושאלות; וחוסר יכולת ליצור קשרים חברתיים. [הדגש הוסף]

ראש ישיבה חשוב קרא את המאמר ואמר שלדעתו יש לפרסמו. אולם, כאשר התפרסם המאמר, נעדר ממנו באופן מסתורי הקטע העוסק ב"צורך בזיהוי גורמי סיכון"!

מקרים אלו משקפים את הצורך הקיים אצל אנשים מסוימים להטיל את האשמה בקשיים שצעירים רבים מתמודדים אתם, על גורמים חיצוניים, במקום להודות בכנות במציאות שחלק מהילדים מתמודדים אתה בבתיהם. ייתכן שישנם כאלו המצדיקים עיוות זה כאמצעי לדרבן את ההורים לפעול יותר כדי להגן על בניהם מפני השפעתה המשחיתה של התקשורת - צורך שאין עליה עוררין. מה רע בכמה "תכסיסי הפחדה", גם כאשר הם מסלפים את העובדות, כל עוד הדבר משרת מטרה טובה?

אבל, למעשה נגרם לקהילה נזק עצום בעקבות סילופים אלו. הרושם המוטעה אותו יקבל קורא הגרסה המודפסת של המאמר יהיה, שהסכנה היא חיצונית לחלוטין, וכי ההגנה היחידה היא להתגונן מפני העולם החיצוני. אין כל פלא, כי הורים המקפידים ביותר לגונן על ילדיהם מפני הסביבה החיצונית, אבל מזניחים את הסביבה המשפחתית, נדהמים כאשר ילדם נושר ר"ל. הם עשו כל מה שאמרו להם לעשות כדי למנוע אסונות כאלו, והכל ללא תועלת, ולכן המסקנה האפשרית היחידה שלהם היא "זה יכול לקרות לכל אחד". לפיכך, לדעתם, אין מה לעשות כדי להקטין את הסיכון.

לאחרונה, כתב מחנך ידוע בבני-ברק ספר בנושא החינוך, בו הוא שובר את מתכונת ההכחשה ומביא את האמת הכואבת ללא כחל ושרק:

ומדווחים המחנכים שמטפלים בנערים נושרים שכל הנערים מדווחים שסיבת נשירתם היא שנהגו בהם במשטר קשה ובחוסר כבוד ואהבה... כל הנערים שנשרו נשרו אך ורק מפני שלא קבלו אהבה בבית. אף אחד מהנערים הללו לא טוען שהוא עזב בגלל שיש לו טענות ח"ו כלפי הקב"ה או התורה. חוסר אהבה בבית הוא המתכון והסיבה לנשירה מהמסגרת ומהחינוך ולירידה מהדרך. ילד שמקבל אהבה בבית אף פעם לא יפרוש ולא ירד מהדרך... הורים המשתדלים להראות לילדיהם גמישות ורכות במה שניתן ואפשרי ולא מתעקשים על כל דבר קטן, ילדיהם יישארו קשורים אליהם גם בעתיד... הורים ומחנכים חכמים יודעים שאפשר ואפשר שתהייה משמעת גם בלי ענישה ובלי צעקות וכעסים אלא על ידי יחסי חברות וידידות שעל ידי כך התלמידים יסכימו לקבל את דבריהם.¹⁴ [הדגש הוסף]

¹⁴חינוך מלכותי: מאמרי חינוך להורים ומחנכים מאת הרב מרדכי הומינר, בני ברק, תשס"ד – עמ' כ"ט – ל"ו. ובשבועון משפחה: משה גרילק, "זוית ראייה" – ג' בשבט תשס"ה (עמ' 14-15) – העיר פעם מרן הגרש"ז אויערבך זצ"ל שבניגוד לדעה שהושמעה פה [במאמר בשבועון], ברוב המקרים [של נערים נושרים] ההורים אשמים. אגב, הכתוב מסייעו. שכן נאמר אצל בת כהן שזינתה ששורפים אותה בפתח בית אביה, ואומר על כך רש"י: "ראו גידולים שנידלתם". משמע – האב אשם. תמה באוזנו צורבא מדרבנן מכובד שזה פשוט לא מובן. אם היה קורה אסון שכזה לאחד מגדולי הדורות האחרונים, למשל, האם נוכל לומר שהוא אשם? נכון, ענינו לו, אנהנו בוודאי שלא. אולם מה לעשות, בתורה כתוב שכן. אז ככל הנראה יש איזו אשמה.

[ובשיחה עם הגה"צ רבי שלמה וולבה ביום יב' בסיון תשנ"ו הוא אמר לי בזה"ל "בארץ יש מאות צעירים שהתפקרו ומסתובבים בלי מסגרת, וברובא דרובא של המקרים, אשמים ההורים".]

הסיבות לכך שלא מייחסים התנהגות חריגה ליחס ההורים

כאשר מחנך מכובד ייחס לאחרונה, בדברים שהביא בדפוס, את מרדנות הנעורים ליחס ההורים, נוצרה תגובה חזקה לדבריו. האשימו אותו ב: (א) אי-דיוק ("זה קורה אפילו במשפחות הכי טובות") ו-(ב) חוסר רגישות ("מדוע להוסיף לכאבם של ההורים הסובלים?"). הבה נבחן את הטענות הללו.

המיתוס של "זה קורה במשפחות הכי טובות"

בהקשר לניסיון להבין מדוע ילד מתמרד, יש להגביל את המושג "משפחה טובה" להורים המקיימים קשר חיובי ובריא מבחינה נפשית עם ילדיהם, בנוסף לכל התכונות הטובות האחרות שייתכן ויש להם. עצם העובדה שההורים ידועים ומוכרים בקהילה, תומכים במטרות חשובות, הנם מחנכים מפורסמים וכדומה, אינה מספיקה בפני עצמה להגדירם כ"משפחה טובה" – בהקשר בו אנחנו דנים בהשפעות אפשריות של ההורים על נשירתם של ילדם – אם, ביחס לילדיהם, הם גם מפריזים בתביעות ובעונשים, ודוחים מעליהם את ילדיהם. כאשר אנשים אומרים שבעיית הילדים הנושרים קיימת גם "במשפחות הכי טובות", כמעט תמיד הם מתייחסים לאישיות הציבורית של המשפחה. לרוב, אין להם מושג מה מתרחש בין כתלי ביתם. הם פשוט מניחים שהורים כאלו "חייבים להיות" הורים נפלאים.

נוכל להימנע מהנחה לא-מוצדקת זו, אם נשים לב להערה שהביא דודי המנוח, ראש ישיבת טלו רבי ברוך סורוצקין זצ"ל. בספרו על החומש, הוא מציין כי תכונות אופי שליליות קיימות, במידה מזערית, גם אצל אנשים גדולים. הם יקפידו שלא לבטא תכונות אלו בחברת תלמידים או עמיתיהם, אולם במסגרת המשפחה קיימת סבירות גדולה יותר שהן תבאנה לידי ביטוי.¹⁵ בדומה לכך, מעיר רבי אליהו לופיאן, כי אם ברצונך לדעת על מישהו האם הוא "קפדן" (קצר-רוח, קל לכעוס), עליך להתבונן כיצד הוא מתנהג עם אשתו וילדיו, כלפיהם הוא מרגיש תחושת בעלות והוא מצפה מהם לציית לכל פקודה שלו, ולא כיצד הוא מתנהג עם אנשים שאינם בני משפחתו.¹⁶

מתוך אותן הערות, ברור שאי-אפשר לדעת במידת וודאות כלשהי, האם אנשים שזכו למוניטין כ"אנשים הכי נחמדים" בזירה הציבורית, אכן מתנהגים באופן דומה בין ד' אמות ביתם. למעשה, קיימים מספיק מקרים המצביעים על ההפך שהוא הנכון, מקרים שהביאו את האר"י ז"ל לקבוע שמי שעושה חסד עם הציבור אבל לא עם בני משפחתו, לא נחשבים מעשי החסד שלו כזכויות עבורו, והוא אינו מקבל שכר בתמורתם.¹⁷

אני מופתע למדי מכך שאפילו תרפיסטים מנוסים, שהיו אמורים לגלות הבנה גדולה יותר בנושא, טועים בכך, וטוענים שאין זו תופעה חריגה לראות ילדים מ"משפחות טובות" שנושרים. המשתמע מכך הוא, שכיוון שמדובר ב"משפחה טובה", לא ייתכן שבהתמרדותו של הילד כרוכים גורמים המיוחסים להורים. אין ספק שתרפיסטים מנוסים חייבים להיות מודעים לכך שהורים מ"משפחות טובות" נוהגים לפעמים בתוך משפחתם בדרכים שאינן טובות. (הניסיון שיש לנו בקהילה עם בעיית הנשים המוכות היה חייב ללמדנו זאת לכל הפחות). כל תרפיסט מנוסה בקהילה החרדית נתקל במקרים של התעללות רגשית ופיזית בילדים במשפחות מכובדות ביותר בקהילה, מקרים שאין ספק באמיתותם, אך ידיו קשורות בכבלי כללי הסודיות הנוקשים, כאשר הוא שומע את שמה של אותה משפחה המובאת כדוגמה לאסון הנוער המתמרד הפוגע ב"משפחות הכי טובות".

¹⁵ ספר "הבינה והכרחה" (רבי ברוך סורוצקין) עמ' י' – ויותר קשה לאדם לחנך בניו מלחנך אחרים, שהרי כל אחד – אפילו גדול – יש לו מגרעות ויש לו זמנים שבהם נראית חולשתו וקטנותו, רק שבזמנים כאלו הוא מסתגר בביתו ואין רואהו, אבל בני ביתו רואים אותו לפעמים גם בקולו...

¹⁶ לב אליהו (תשס"ה), ח"א, עמ' 24 [עמ' 37 במהדורת תשמ"ג] – ...מידת הקפדנות אפשר לעמוד עליו [רק] איך אדם נוהג עם בני ביתו, כי שם הוא הבעלים וחושב כי כולם חייבים לקיים פקודתו...

¹⁷ ספר חינוך מלכותי: מאמרי חינוך להורים ומחנכים, מאת הרב מרדכי הומינר, בני ברק, תשס"ד, עמ' מה' – אמר... המקובל רבי חיים ויטאל צוק"ל בשם רבו האר"י הקדוש שמי שעושה חסד עם כל העולם ואינו עושה חסד עם בני ביתו אין הדבר נחשב לו בשמים לזכות והוא לא מקבל על זה שכר. הוא לא עשה זאת לשם שמים...

למרות האמור לעיל, המיתוס ממשיך להתקיים, אפילו בקרב תרפיסטים, לפיו זו תופעה נפוצה שילדים הנהנים מאהבה, כבוד וגילוי רגישות מצד הוריהם לצורכיהם הרגשיים, מתמרדים נגד אותם הורים עד כדי שהם דוחים מעליהם את אורח החיים בו חונכו. נראה כאילו האמונה שמהו רע עלול לקרות אצל "משפחה טובה" (לדוגמא, ילד שמתמרד), היא פחות מאימת מההודאה בכך שאדם שמעריצים אותו בקהילה עלול להיות מישוהו שמתעלל בילדיו. אחרי הכל, לא רק ילדים, אלא גם מבוגרים זקוקים לאידיאליזציה (קוהוט, 1987; לי ומרטין, 1991). יכול להיות שקשה לנו להשלים עם העובדה שהורים – הנחשבים בתת-מודע הקולקטיבי שלנו כאב-טיפוס לאדם האוהב והאכפתי – יכולים להתייחס לילדיהם בסגנון פוגע ומעליב. קחו בחשבון, לדוגמא, את השנים בהן לא הודו בכך שקיימת אפשרות למצבים של הטרדה מינית במשפחה הדתית. תרפיסטים אינם מחוסנים מפני רגשות אלו, ולכן אין זה מפתיע אם לפעמים הם משתפים פעולה עם מטופליהם ו/או עם ההורים, בהכחשת מציאות זו. כפי שקובע גרטנר (1999):

לעתים קרובות חשים תרפיסטים דחף להירתע לאחור מפאת ההלם ולהתכחש לזוועה של החומר המתואר בפניהם. זו תגובה טבעית אצל כל תרפיסט הקשוב למטופל מתוך תחושה של אמפתיה... בדומה למטופל, ייתכן שהתרפיסט ינסה להשאיר את החוויה כשהיא בלתי מוגדרת ולא מעובדת. אחרי הכל, מעצם הגדרתה, טראומה היא מאורע שנראה בלתי אפשרי לפי השקפתו של המטופל, והוא עשוי להיראות בלתי אפשרי במידה שווה לתרפיסט. הדילמה... היא שמתוך חוויית מאבקו של התרפיסט להקשיב לבלתי-אפשרי, המטופל משתחרר ממנו. [עמ' 257]

היו פעמים בהן הייתי משוכנע שנתקלתי בדוגמא לצעיר מ"בית טוב" (הן במובן של דמותה הציבורית והן במובן של בריאות-הנפש של המשפחה פנימה) ש"ירד מהדרך". אבל בסוף תמיד התברר, שהמסקנה הראשונית שלי הייתה מוקדמת מדי. רק מתוך הקושי שלי להאמין שיש לנער שגדל בבית אוהב סיבה מספקת לנקוט צעד כה דרסטי, המשכתי לשאול שאולות (תוך שאני נזהר שלא לרמוז דבר) עד שהצלחתי להבין באמת מדוע זה קרה.

פעם אחת טיפלתי בבחור צעיר ממשפחה מאוד מכובדת, שנשר. בחודשי הטיפול הראשונים, הוא דיווח לי שלא היו כל קשיים ביחסיו עם הוריו לפני שהפסיק להיות שומר תורה ומצוות. אביו היה דמות מכובדת מאוד, מפורסם ביחסו העדין והמתחשב לכל מי שפנה אליו לקבלת עצה והכוונה. בשלב מסוים, הגיעה אמו של המטופל להתייעצות (בהסכמתו של המטופל) בנוגע לאח אחר. במהלך שיחתנו, היא סיפרה לי שהמטופל שלי אינו כה מוכשר כמו אביו המבריק או אחיו ואחיותיו האחרים, וכתוצאה מכך, הוא לא הגיע להישגים בישיבה כפי שאביו ציפה ממנו. אביו היה מתרגז כל-כך, עד שהיה מגיע לעימותים פיזיים עם בנו. תוך-כדי תיאורה של האם, הוצפתי בתחושת אי-נוחות. התמונה שראיתי בעיני רוחי, של אדם הנערץ בקהילה (ואני בין המעריצים) בשל צדקותו ועדינותו, מתגולל על הרצפה במאבק פיזי עם בנו, רק מפני שהוא לא הביא לו כבוד – הייתה כמעט מכאיבה מדי משאוכל לסבול אותה.

השפעתו השלילית של המיתוס

הצורך לשמור על המיתוס של ההורה האוהב והמסור, עלול להוות מקור לפגיעה ולנזק עצומים בילדי המשפחות הסובלים מהתעללות הוריהם. כיצד מבינים הצעירים את מרדנותם שלהם, אם נותנים להם להאמין שהוריהם התייחסו אליהם בצורה האוהבת והאכפתית ביותר, גם כאשר למעשה הם היו קורבנות להתעללות?

ראשית הכל, הנטייה הקיימת אצל כל הילדים להעדיף ולהאשים את עצמם, ולראות עצמם "רעים" מאשר לראות את הוריהם כדמות מתעללת ופוגעת (גרטנר, 1999, עמ' 38) מתעצמת מאוד על-ידי התכחשות זו של החברה.¹⁸ לכן, הם ייאצו לראות עצמם כרשעים וכפויי טובה בהיותם כה בעייתיים, למרות שזכו

¹⁸ הסופר האמריקני המפורסם, ג'ורג' ברנרד שאו נפגע קשות מהתמכרותו של אביו לאלכוהול, אבל הוא ניסה להתבדח על-כך, כאשר כתב: "אם אינך יכול להיפטר מה'שד המשפחתי', עדיף כבר שתגרום לו לרקוד" (מופיע אצל ארונסון, 1999, עמ' 229).

ליחס כה נפלא. הורים פוגעניים מועדים במיוחד לחזור שוב ושוב על מסר זה באוזני ילדיהם. תופעה זו תואמת לנטייה הכללית של התוקפן לצייר את קורבנותיו כאילו הם הרודפים (גרנד, 2000, עמ' 94). דוגמא טיפוסית לכך היא אצל הורים הנוקטים יד קשה במיוחד עם ילדיהם ומרבים להענישם. אין זה מפתיע שהקשר של הילדים עם הוריהם מאבד יותר ויותר ממידת האמת והיושר. כעת ההורים מותחים ביקורת על הילדים בשל שקריהם, ופעמים רבות מעירים באוזניהם מתוך כעס שהם אינם יכולים לשער בנפשם מהיכן קיבלו תכונת אופי כה נוראה.

השפעה ערמומית עוד יותר עלולה להיות למיתוס זה על תהליכי החשיבה של קורבנותיו. כאשר צעירים חווים התעללות, ויחד עם זאת אומרים להם שבעצם הם זוכים ליחס הטוב והרגיש ביותר, הם מתחילים לפקפק ביכולתם לקלוט נכונה את המציאות. כתוצאה מכך, רבים מהם, גם אם התמזל מזלם להינצל מהפרעת חשיבה חמורה, סובלים מליקויים קוגניטיביים, הפוגעים באופן חמור בכישוריהם האקדמיים (בנוסף לבעיותיהם הנפשיות האחרות).¹⁹ משום-כך, מדגיש גרנד (2000):

קביעת העובדות הממשית של הטראומה חיונית במיוחד כאשר מדובר בהתעללות בילדים. התעללות בילדים זו טראומה המאופיינת במידה ייחודית בזיוף וסילוף המציאות. היא מתרחשת בקביעות בסתר, במערכות משפחתיות המכחישות את עצם קיומה. ניצולים מטרואמות זדוניות אחרות, כגון ניצולי מלחמה או ניצולי פשעים אלימים, מקבלים כולם תמיכה עמוקה מהקונצנזוס המוחלט המאשר את מה שהם עברו, הן מניצולים אחרים והן מהחברה בכללה. לעומתם, אצל ניצולי ההתעללות בילדותו... נשדדו ממנו המציאות והעבר, וכדי להגיע לריפוי יש צורך בהשבתם. [עמ' 42]

בדומה לכך, אורנג' (המביאה את דבריה של אליס מילר) מסבירה מדוע חלק מהאנשים שסבלו מהתעללות בילדותם סובלים מנזקים פסיכולוגיים ארוכי-טווח במידה פחותה מאשר אחרים:

ההבדל הקריטי בתוצאות של התעללות חמורה בילדים תלוי בנוכחותו של מישהו בחיי הילד המשמש עד למה שהתרחש, ובכך מעניק לילד הזדמנות ויכולת לחוות את כאבו. ללא עד כזה... הילד אינו יכול לחוות את ההתעללות כהתעללות. במקום זאת, זהו עינוי שהוא חייב לסבול. פעמים רבות סבור הילד כי מגיע לו לקבל יחס, אותו רואה המתבונן מן הצד כיחס אכזרי ומקומם. כאשר נמצא עד כלשהו, הנותן תוקף ואפילו מינימלי למציאותה של ההתעללות, הילד יכול לחוות אותה כהתייחסות בלתי הולמת, וכך למצוא דרכים לבטא זאת... [עמ' 136]

מסיבה זו, לגודל הפרדוקס, פעמים רבות הטראומה שאדם עבר ואשר כולם יודעים עליה, היא הפחותה מבין הבעיות שעליו להתמודד אתן. צעיר שעבדתי אתו סבל ממספר קשיים רגשיים. ההנחה הנפוצה הייתה, שקשיים אלו היו כתוצאה מהטראומה אותה חווה, באבדן הוריו בגיל צעיר במהלך תאונת דרכים. למעשה, כיוון שהוא קיבל אישור ותמיכה רגשית במידה רבה ממשפחתו ומן הקהילה בכל הקשור לטראומה זו, הוא הצליח להתגבר עליה בהצלחה. לעומת זאת, הוא מעולם לא זכה להכרה במציאותה של ההתעללות ממנה סבל בידי המשפחה שהייתה "כה טובה" והסכימה להכניס לביתה יתום, ומעולם הוא לא הצליח לעבד טראומה זו.

מזעור היקף חוסר ההגינות שבהתעללות (בהתייחסותם של העומדים מן הצד, ועל ידי כך, במחשבתו של הקרבן) הוא גם הגורם המשמעותי ביותר בהפיכתו של קרבן להתעללות לאדם המתעלל באחרים. בריגס והוקינס, (1996) ערכה מחקר מקיף בניסיון לקבוע מהו הגורם שהופך חלק ניכר מאותם ילדים שסבלו מתעללות מינית להיות כאלו בעצמם. היא גילתה שההבדל הבולט ביותר המבחין בין אותם קרבנות שהפכו להיות מתקיפים לבין ילדים שלא הפכו למתקיפים, הוא מידת ההכרה שלהם בנוראותו של המעשה שנעשה אתם. אצל אלו שהמעיטו באי-הצדק ובהשפעתם המזיקה של המעשים ("הוא לא הכריח אותי", "הוא היה נחמד אלי", "נהנית מזה", וכדו') הייתה סבירות הרבה יותר גבוהה שהם יתפכו בעצמם

¹⁹ ראה תפארת ישראל (אבות ו:ו - בקשר למ"ה דברים שהתורה נקנת בהם - "והשמח בחלקו") - כי אין דבר שמזיק לחריצות ולזכרון ולשקידה, כמו העצבות והדאגות.

לתוקפים. היה זה כאילו הקורבן אומר לעצמו "אם מה שעשו לי לא היה כל-כך נורא, אז זה בסדר אם גם אני אעשה זאת".

מדוע רק אח אחד?

"ההוכחה" הנפוצה ביותר המובאת כראייה לכך שסגנון ההורות אינו גורם משמעותי בהופעת מרדנות אצל בני-נוער, היא העובדה שלעתים קרובות רק אחד מתוך מספר גדול של ילדים מתמרד. כפי שהתריס נגדי אחד המחנכים: "אם ההורים התייחסו לילדיהם בקרירות ולא יצרו אתם קשר קרוב, כיצד הצליחו עם שאר הילדים?"

לעתים קרובות, ההנחה כי ההורים הצליחו עם שאר הילדים מבוססת על קריטריונים שטחיים, לדוגמא העובדה שהילדים האחרים לא התמרדו נגד האידישקייט. אולם, פעמים רבות האמת היא, שאר הילדים נפגעו אף הם, אבל באופנים שהם פחות בולטים לעין. ייתכן שהם לוקים בחוסר בטחון עצמי, או סובלים מתדמית עצמית ירודה. לפעמים חלק מהילדים האחרים באותה משפחה מדוכאים למדי, אבל לא עד כדי כך שהדבר יהיה בולט. מה שמטעה עוד יותר, הוא כאשר חלק מהילדים האחרים במשפחה הופכים להיות פרפקציוניסטים בתפקוד גבוה, בתגובה הנובעת מנקיפות מצפון בעקבות ביקורת בלתי פוסקת.²⁰ מה שברור הוא שאין להניח כי שאר הילדים לא נפגעו, בהסתמך על רושם חיצוני בלבד. אף אחד לא טען מעולם כי שגיאות חמורות בחינוך חייבות לגרום לנשירה. זו רק אחת מההשלכות השליליות הרבות האפשריות.

גם אם היה ברור במקרה מסוים שההורים הצליחו בחינוך שאר ילדיהם, איזו חשיבות יש לכך, כלפי השפעתם של ההורים על חייו של ילד מסוים? קיימים מקרים בהם ברור שהייתה התעללות חמורה מצד ההורים, ונראה כי חלק מהילדים שרדו מבלי שנגרם להם נזק פסיכולוגי חמור. האם עובדה זו מוכיחה שהבעיות מהן סובלים שאר הילדים לא נגרמו מההתעללות? אם ארבעה אנשים נקלעו לתאונת דרכים, ומתוכם נוסע אחד נפגע והאחרים יוצאים מהתאונה ללא שריטה, האם יש בכך הוכחה שלא ייתכן שהתאונה גרמה לפציעה?

הורים לעולם לא מתייחסים לכל ילדיהם באופן זהה (למשל, בנים לעומת בנות, הילד הצעיר ביותר לעומת הבכור, וכדו') וכן יכולים להיות גורמים חיצוניים אחרים המייחדים אחד מהילדים (כפי שצוין לעיל מאת אליס מילר) והעשויים להפוך אותו חסין מפני השפעתו השלילי של יחס המתאכזר של ההורים. בדומה לכך, לפעמים ההורים לומדים מטעויותיהם ביחס לילד אחד, ולכן הם מצליחים יותר עם שאר הילדים. בהסתמך על סקרים לא-רשמיים שערכתי, לדוגמא, נראה כי רובם המכריע של ההורים נוקטים יחס הרבה פחות נוקשה כלפי ילדיהם הקטנים יותר, לעומת היחס שהם גילו כלפי ילדיהם הקודמים, כיוון שהם למדו מהניסיון כי יחס נוקשה וקפדני מדי מביא לתוצאות הפוכות מהרצוי. במצב כזה, ייתכן שרק אצל הילד הגדול תתפתח בעיה חמורה.

איננו יודעים מה גרם לבעיה

מיתוס נפוץ נוסף הוא שאיננו יודעים מהו הגורם לנשירה. למעשה, אני מאמין שיותר מדויק לומר שהיינו מעדיפים לא לדעת מה גרם לבעיה.

סירוב זה להודות ולהכיר באמת הגורמת לנו לאי-נוחות, מזכיר את המחקר שהוזמן לפני מספר שנים על-ידי הממסד היהודי החילוני בארה"ב, לבדוק את בעיית ההתבוללות. התוצאות שהתפרסמו הציגו הוכחות ברורות לכך שהגורם העיקרי הנלחם בהתבוללות הוא חינוך יהודי אורתודוקסי. ועם כל זאת, המחקר הסתיים במסקנה כי ההתבוללות היא סוגיה מורכבת, וכי לא עלה בידי החוקרים לוודא את הסיבות הספציפיות לבעיה זו, ולכן יש צורך במחקר נוסף! אחד הכתבים בביטאון היהודי החילוני "קומנטרי" יצא בביקורת חריפה נגד עורכי המחקר, על שהם מתעלמים מן האמת הלא-נעימה שהם בעצמם גילו.

²⁰ הגורמת לעתים קרובות להפרעות פסיכו-סומטיות, הפרעות אובססיה-כפייתיות וכדו'.
(Sarno, 2006; Sorotzkin, 1985, 1988, 1999a).

ההנחה [של עורכי המחקר] היא, שנישואי תערובת מצויים בכל משפחה יהודית; כי התופעה מתרחשת באופן אקראי; וכי כל המגזרים בחברה פגיעים בפני תופעה זו במידה שווה. מדוע מנהיגי יהדות אמריקה נוטים לראות משבר כולל, כאשר... הנתונים שהם מסתמכים עליהם מצביעים על מספר תת-אוכלוסיות המתנהגות בצורה שונה [כאשר אצל האורתודוקסים קיימים נישואי תערובת באחוזים קטנים במידה ניכרת לעומת הקבוצות האחרות]? [הסיבה לכך היא] אם נבחין בין יהודי "אמיתי" לבין יהודים "בשוליים", ישתמע מכך כאילו יהודים מסוימים מתנהגים בצורה שהיא "טובה יותר" מיהודים אחרים. קביעה "שיפוטית" כזו נוגדת את תרבות המערב, המחפשת נייטרליות... [לכן הם] אסרו את הדיון בסוגיות מעוררות המחלוקת הגדולה ביותר – כלומר, הסוגיות החשובות ביותר.²¹

כאשר אני שומע תרפיסט ידוע הקובע במסגרת ועידה של אנשי מקצוע כי "אין לנו מושג מה גורם לצעירים לרדת מהדרך", וכי "הדבר עלול לקרות בכל משפחה", וכדו', אני שואל אותה שאלה שנשאלה על-ידי הכתב ב"קומנטרי". מדוע אנחנו נוטים לראות בתופעה משבר כולל, כאשר קיימות ראיות ברורות – עבור מי שמוכן לראותן – כי ברובם המכריע של המקרים, נוהלי הורות לקויים הם הגורמים לאסון זה? במילים אחרות, בדומה למה שאמר אותו מחנך מבני-ברק (שדבריו הובאו לעיל): **בסך הכל, הורים המתנהגים בצורה אחרת – בכך שהם מגלים רגישות והתייחסות לצורכיהם הרגשיים של ילדיהם – לא יסבלו מילדים מרדניים.**

גרסה נוספת למיתוס זה היא, שלא קיימות סיבות טבעיות כלשהן לבעיה זו (לדוגמא, "זה יכול לקרות במשפחות הכי טובות", וכדו'). אלא, הסיבות הן רוחניות ו/או מיסטיות במהותן. לחיזוק דעה זו, הובאו דבריו של רבי מתתיהו סלומון (מתוך דברים שאמר בתשעה באב) המתארים את המגיפה המשתוללת בימינו כ"גזירת הגלות". היו כאלו שפרשו את הדברים כאילו אסון זה עלול להתרחש לכל אחד, ללא סיבות טבעיות של סיבה ותוצאה. לאחרונה, הזדמן לי לשאול את רבי סלומון אודות דבריו אלו. הוא הסביר שהוא לא התכוון לומר שהאסון פוגע באופן אקראי, ללא כל סיבה וטעם. אלא, כוונתו הייתה שהתנאים הגורמים לבעיה זו – והוא הדגיש את איכות הקשר בין ההורים לילדים כגורם מרכזי – הם תוצאה מגזירת הגלות (לדוגמא, חסרונו של בית-המקדש).

הודאה בקיומם של סיבה ותוצאה לעומת הטלת אשמה

ההתנגדות העיקרית השנייה לייחוס האשמה במרדנות נעורים לגורמים הקשורים ביחסם של ההורים, קובעת שהדבר נותן הרגשה רעה להורים. קשה לי להבין את ההיגיון העומד מאחורי טענה זו. האם היינו שוקלים בכלל לא לומר למעשן שאינו יודע כי העישון מזיק, שההרגל שלו מסכן את חייו, ולו בכדי שלא לפגוע ברגשותיו? אם לא יעוררו את ההורים לכך שגישתם החינוכית תורמת להחמרת הבעיה אצל ילדם, כיצד תהיה להם מוטיבציה לשנות את דרכם? במהלך ועידה שהתקיימה לאחרונה, תהתה בקול אמו של צעיר שנשר ואשר החל ליטול סמים מסוכנים, כיצד יכול היה אסון זה להתרחש במשפחה כה נהדרת כשלה. ועם זאת, בנשימה אחת היא ציינה שבעלה עדיין ממשיך לומר לבנם שהוא מצפה ממנו להיות תלמיד חכם וצדיק גדול! האם לא יהיה בכך מעשה של חסד לכל הפחות לשוחח עם הורים אלה על האפשרות שהציפיות המופרזות שלהם היו גורם בעל תרומה עיקרית לבעיותיו של בנם?²² ומה שחשוב ביותר, האם אל לנו לומר להם שאם הם יקבלו את בנם כמו שהוא, ויאמצו כלפיו ציפיות מציאותיות, ייתכן והם יוכלו להצילו?

חשוב להדגיש כי ההכרה בחלקם של ההורים בהתפתחות קשייהם הרגשיים של ילדיהם והופעת התנהגויות חריגות, אין בה משום הרשעה מוסרית או הטלת אשמה. למעשה, אני מסכים בלב שלם עם

²¹ הובא ב"ג'ואיש אובזרב", פברואר 1996, עמ' 31.

²² ספר מגד גבעות עולם להרב מיכל זלמן שורקין, ח"א (תשנ"ט) עמ' יז' - בהספידו של הגרש"ז אמר אחד מבניו, שמעולם לא אמר לילדיו "תגדל להיות גדול" כי זה יוצר לחץ לא בריא על נפשו הרכה של הילד. אלא כך הי' אומר תמיד: "אסור להיות עם הארץ".... והי' מורה הג"ר משה פינשטיין שאין להקפיץ ילדים מכיתה נמוכה לכיתה גבוהה אע"פ שהילד הוא בעל כשרון למעלה מבני גילו.

דבריו של התרפיסט הידוע (קרן, 2000) שדיבר על הצורך בגיוס עזרתם של ההורים בטיפול בילדיהם בעלי הפרעות נפשיות:

ייתכן והדבר ייראה מוזר, כיוון שחלק מה גדול מהסוגיות הטיפוליות קשור בחוויות מכאיבות הנוגעות בהוריהם, אבל מה שמאפיין את חוויות היחס ההרסני של ההורים הוא שהן נובעות ממערכות הגנה בתת-מודע של ההורה... להורים לא הייתה כל ידיעה או שליטה מודעת על אותן מערכות הגנה, וברוב המקרים מדובר באנשים הגונים ביותר, שלעולם לא היו פוגעים בילדם באופן מודע. לעתים קרובות הם יעשו מאמצים גדולים כדי לעזור לילדם... [עמ' 43]

בדרך כלל, קיימות נסיבות המקשות במיוחד על ההורים להיענות כראוי לילדיהם. וואהלר ודומס (1989) מזהים שלושה גורמים העלולים לבלום ולעוות היענות הורית: (א) ילד עם מזג "קשה"; (ב) תא המשפחה הבסיסי של ההורים מהווה עבורם מקור בלתי פוסק לחוויות שליליות; (ג) הסביבה החברתית מהווה מקור בלתי פוסק של חוויות שליליות עבור ההורים. אך בלי להתחשב בסיבה הצדדית, חינוכי עבור ההורים להבין כי ברמה הקרובה ביותר, חוסר היענות הולמת מצדם הוא הגורם לילדים לסבול מצוקה רגשית ו/או להתנהג בצורה חריגה. לדוגמא, אף אחד לא מפקפק בכך שילד בעל מזג עיקש מהווה אתגר גדול יותר להורים מאשר ילד שהוא נכנע וצייתן מטבעו, אבל בסופו של דבר, מה שיקבע את עתידו של הילד הוא היענותם של ההורים לאתגר. האם טבעו העיקש ינותב בידי ההורים כך שהילד ישתמש בו כדי להתמיד במשימות קשות, במקום בו אחרים היו מרימים ידיים, או האם ענישת-יתר מצד ההורים כתגובה ל"עקשנותו" תגרום לקרע בקשר בינם לבין הילד, באופן שהעקשנות תופנה כנגדם?

כאשר נשאל רבי מתתיהו סלומון, במסגרת "ועד חינוך", כיצד להתמודד עם ילד עקשן, הוא הגיב: "עקשנות היא כמו שריר, ככל שמפעילים אותו, כך הוא מתחזק. לכן, השתדלו להימנע מלהגיע למצבים בהם הוא יתעקש".

אני גם מזדהה עם דבריו של רבי סלומון, שאחרי שהרחיב בנוגע לגורמים הפסיכולוגיים העומדים מאחורי לשון הרע, התנצל על-כך שהוא מצביע על מגרעותיהם של הקוראים: "וכאן המקום להתנצל שלא באנו כאן לגלות קלונם של בני אדם ושפלות נפשם ח"ו, אדרבה דווקא משום שישראל קדושים הם ורוצים בתשובה, על כן העזנו להעלות הדברים על הספר..."²³

המחיר שאנחנו משלמים על ההתעלמות מחלקם של ההורים

בעבר, הייתי מהסס לייחס בגלוי את התנהגותם החריגה של הצעירים להתייחסותם ולהתנהגותם של ההורים, כיוון שהייתי בטוח כי ההורים יגיבו בהתגוננות וידחו גישה זו על הסף. במשך הזמן, התחלתי להבין את המחיר הכבד שההורים משלמים כדי להימנע מאי-הנעימות שבהודאה בחלקם בעיות של ילדיהם. כאשר תרפיסטים משתפים פעולה בהימנעותם מיצירת קשר בין בעיותיהם של מטופליהם הצעירים לבין הרקע שלהם בילדותם, דבר זה מעודד את המטופלים לקחת אחריות מלאה ובלתי מוצדקת על בעיותיהם, דבר שמוריד עוד יותר את תדמיתם העצמית הנמוכה ממילא. כתוצאה מכך, פוחתים סיכויי החלמתם, ואילו להורים, מצדם, אין כל סיבה לעבוד על שיפור הקשר שלהם עם ילדיהם, כיוון שהדבר לא מוצג כתורם לבעיה. כתוצאה, הבעיה מחריפה.

יש מטפלים המנסים "לאכול את העוגה ולהשאירה שלמה", בכך שהם אומרים להורים "לא הייתם חלק מהבעיה, אבל אתם חלק מהפתרון". במילים אחרות, הם לא תרמו בכל דרך שהיא להתפתחות קשייו של ילדם, אבל הם יכולים לעזור בטיפול. הבעיה שמצאתי בגישה זו היא, שהיא לא מאפשרת למטופלים להשאיר את העבר מאחוריהם. רק כאשר ההורים מודים בכאב שהם גרמו לבעיה ומביעים חרטה על כך, יכולים ילדיהם להשלים עם העבר ולהתמקד בעתיד.²⁴ בנוסף לכך, נקיטת צעד זה משמשת דוגמא לילדים לקחת אחריות על מעשיהם שלהם (ראה סורוצקין, 1999).

²³ ספר מתנת חיים, ח"א, רלא-רלב'.

²⁴ ראה נספח.

ההיסוס שחשתי לכתחילה לבחון את השפעתם של נוהגי ההורות על התנהגותם הבעייתית בהווה של מטופליי, הושפע גם מ"מודלים טיפוליים השמים את הדגש על חיזוק ההסתגלות השוטפת, במקום הבנת אירועי העבר".²⁵ אולם, אירועי העבר אינם סתם חפצים היסטוריים. אלא, אלו הם אירועים שיצרו מבנים פסיכולוגיים (לדוגמא, הערכה עצמית ירודה, ותחושות דחייה כרוניות) המעצבים התייחסויות והתנהגויות בהווה. כפי שהגדיר זאת גילמן (1986), הטראומה היא "המארגנת של ההתפתחות. למרות שכל הטראומה או חלק ממנה יכולה להיות מחוץ לתודעה, משהו מוטבע באישיות, מיקוד שמושך לתוכה אירועים פוסט-טראומטיים, שהאדם חייב להתמודד אתם שוב ושוב" (עמ' 75). כתוצאה מכך, כאשר ניסיתי "לחזק הסתגלות שוטפת" מבלי לחשוף את המבנים הפסיכולוגיים העומדים מאחורי הדברים ולטפל בהם, התוצאה הייתה שיפור זמני ושטחי, במקרה הטוב.

לעתים קרובות אני משתמש באנלוגיה הבאה כדי להסביר נקודה זו: מה קורה כאשר נוהגים במכונית שאין בה שמן? בסופו של דבר, המנוע נשרף (כלומר, נגרם נזק למבנה). כעת, אין די בהוספת שמן. יש לבנות מחדש את המנוע. בדומה לכך, כאשר ילדים סובלים מנזק למבנה הנפשי שלהם, כתוצאה מטיפול לקוי בהם, בדרך-כלל אין די בכך שיתחילו להתייחס אליהם בצורה נחמדה. יש צורך לשקם את הנזק שנגרם למבנה הנפשי שלהם, וזאת על-ידי טיפול בכאב שנגרם להם בעבר, דרך פסיכותרפיה.

בחור צעיר בגיל 21, עם רקע של ליקוי למידה קל וקונפליקט עם אביו שהיה נוהג לזקוף את הישגיו הלימודיים הירודים לעצלות ולחוסר מוטיבציה. צעיר זה נאבק להצליח בלימודיו המקצועיים. אביו, שבשלב זה הבין כי הביקורת שלו בעבר לא הייתה מוצדקת, ניסה להרגיע את בנו והבטיח לו שזה יהיה מקובל עליו בהחלט אם הוא יחליט להפסיק את לימודיו. אולם, למרבה הצער, בשל הרקע הממושך של ביקורתיות מצד האב, הבן לא האמין כי אביו אכן מתכוון למה שהוא אומר. הוא נכנס לחרדה עמוקה, מתוך דאגה שמא אביו ידחה אותו מעליו אם הוא יעזוב את הלימודים.

כתוצאה מהשיקולים שהבאתי לעיל, התחלתי להצביע בפני ההורים בצורה ישירה יותר (אמנם, בעדינות), כיצד גישתם בחינוך הילדים (לדוגמא, ביקורתיות ושליליות יתר) תורמת ישירות לבעיה הקיימת אצל ילדיהם. להפתעתי, התברר לי כי רוב ההורים היו מוכנים בהחלט לקבל את הדברים, כאשר הם הובאו בפניהם בנימה אוהדת ומכבדת. למעשה, רבים מההורים החלו לנזוף בי מדוע אני לא מפיץ את הדברים להורים אחרים. מאמר זה נכתב בעיקר בתגובה לעידודם של הורים אלו.

קיימת סיבה נוספת לכך שהמאמץ (הנובע מתוך כוונות טובות) לחסוך מההורים את האמת המכאיבה, מטריד אותי. מדוע איננו מגלים אותה רגישות והתחשבות כלפי כאבו של הילד? אם ננקוט בגישה לפיה נוהגי החינוך של ההורים אינם מהווים גורם משמעותי בבעיות המופיעות אצל ילדיהם, אזי השארנו את הילד כנוטל אחריות מלאה לכך. למעשה, כפי שנידון לעיל, דבר זה רק מחזק את דעתם - הקיימת כבר - של הילדים, לפיה בוודאי הכל באשמתם.

נראה לי שיש שתי סיבות לכך שאנחנו מודאגים יותר מכאבם של "העבריינים" המבוגרים מאשר מכאבם של הילדים ה"קורבנות". ראשית, כמבוגרים אנחנו מזדהים יותר עם מבוגרים אחרים. שנית, אם ניחס כוונות זדון לילדים המתנהגים שלא כשורה, תוך-כדי התכחשות לחלקם של ההורים, כפי שנידון לעיל, אזי אין כל פלא שאנחנו לא מגלים כמעט כל אהדה כלפי הילדים.

אחריות

יש מחנכים החוששים שאם ניחס את התנהגותם הבעייתית של הילדים לטעויות אצל הוריהם, אנחנו עלולים להפחית אצל הצעירים את רגש האחריות. אם הם לא ירגישו שזו אשמתם, לא תהיה להם מוטיבציה להשתפר.²⁶ דאגה זו אינה מוצדקת. כל מי שיש לו קשר הדוק עם צעירים אלו, וזכה לפתח אתם קשר פתוח, יודע שהם כלל אינם מרוצים ממצבם, והיו מוכנים לתת הכל כדי להיות "נורמליים", ללא כל קשר עם מידת האחריות שהם לוקחים על עצמם. העובדה שהם מתנהגים בדרכים הפוגעות בהם

²⁵ Rosenberg, Drake, & Mueser, 1997, p. 261

²⁶ גם כאן, שוב לא נראה שקיימת דאגה דומה לכך שההורים ייטלו אחריות על מעשיהם השגויים.

עצמם, מצביעה על הערכה עצמית ירודה ועל חוסר ביטחון (כלומר, הם רואים עצמם כמי שכבר התרחק יותר מדי, או כמי שהוא "רע" מכדי שניתן יהיה להצילו) ולא על חוסר אכפתיות. אפילו צעירים הטוענים ש"לא אכפת" להם, אומרים זאת פשוט כאמצעי להגן על האכפתיות שלהם.

כאשר בני נוער המטופלים על-ידי מתעקשים בפני ש"לא אכפת להם" ממצבם האומלל, אני שואל אותם את השאלה הבאה: "אם מישהו היה מציע לך כדור פלא, שיהפוך אותך להיות כמו צעירים אחרים 'נורמליים', היית מסכים לקחת אותו?" עדיין לא נפגשתי במטופל שיסרב להצעה כזו. דבר זה עוזר להבהיר למטופלים ש"אי האכפתיות" שלהם רק משקפת את חוסר התקווה שלהם לשיפור במצבם.

כפי שצוין לעיל, צעירים רבים מגיעים לנקודת המרדנות לאחר שעברו תקופה של שאיפה לשלמות (פרפקציוניזם). לעתים קרובות הם קיבלו על עצמם אחריות גדולה מדי, ולא מעטה מדי. רגשי אחריות אלו מלווים בדרך-כלל ברגשי בושה עמוקה ורגשי אשמה בלתי פוסקת וחסרת היגיון. רק לאחר שאותם רגשות הציפו והכריעו אותם, הם מתיישרים בסופו של דבר. לעתים קרובות, כאשר עוזרים להם להיות מודעים לתנאים המשפחתיים שקידמו ועודדו את מרדנותם, יש בכך צעד חשוב בדרך להחלמתם (סורוצקין, 1996). כאשר עוזרים למטופלים לבטא את כעסם על הפגיעות שספגו בעבר מהוריהם, וכאשר ההורים מתאמצים בכנות לתקן את הקשר שלהם עם ילדיהם, עצם התהליך הוא שמוביל ברוב הפעמים לשיפור משמעותי בקשר עם ההורים.

עבודה עם ההורים בתרפיה

במסגרת עבודתי, כאשר אני משוחח עם הורים לילדים מרדניים, אני שואל אותם שאלות ישירות, ולעתים קרובות קשות.²⁷ אני מתמקד בקשר שנוצר עם הילד בשנותיו המוקדמות. האם ההורים נקטו בגישה תובענית או ביקורתית במיוחד, או שהיה קשה להשביע את רצונם? האם הילד/ה הרגישו שכל מה שהם יעשו, לא יהיה בכך כדי להשביע את רצון ההורה?

יש להדגיש את העובדה, שאם המטפל פשוט ישאל הורים לצעירים מרדניים אם היה להם קשר טוב עם ילדיהם, ברוב הפעמים הם יענו "כן", ללא כל קשר עם הרקע ההיסטורי האמיתי של מערכת היחסים בינם לבין ילדיהם. על המטפל לשאול שאלות ספציפיות וישירות.

המקרה הבא הוא טיפוס: הורה שייחס את התנהגותו הבעייתית של בנו לבעיות בבית-הספר, טען בתחילה שהיה לו קשר טוב עם בנו. רק לאחר מספר שאלות ישירות וחודרות, הוא נפתח והודה בכך שהוא טיפוס מאוד ביקורתי (במובן זה, הוא ראה עצמו דומה מאוד לאביו). ככל שהאריך לדבר על בעיה זו שלו, כך היה מסוגל לראות ממש כיצד הדבר השפיע על בנו באופן שלילי. הוא גם הגיע להחלטה נחושה להשתדל ולתקן את הקשר שלו עם בנו. האם הייתי מגלה כלפיו יותר רחמים ואהדה, אילו הסכתי ממנו מידע זה?

גם כאשר מדברים עם הצעירים, יש צורך לשאול שאלות ספציפיות וישירות בנוגע לקשר שלהם עם הוריהם, כיוון שגם הם נוטים לדכא ו/או להכחיש את ההיבטים השליליים של קשרים אלו. יאנג ועמיתיו (2001) דנים באריכות באתגר הטמון בבירור השאלה האם מטופלים סבלו מיחס לא ראוי בילדותם. בהסתמך על מחקרם, הגיעו גם דיל ועמיתיו (1991) למסקנה הבאה: "הנתונים מציעים על הזהירות בה יש לנקוט כאשר מאמינים ללא פקפוק בהתכחשות ראשונית לרקע של התעללות" (עמ' 166) – (ראה מאמרי בנושא "חוסר איזון כימי"). זו סיבה נוספת לכך שאפילו מטפלים מנוסים משוכנעים לעתים קרובות שהבעיה של נוער מרדני עלולה להופיע גם במשפחה בה קיימים קשרים חיוביים ביותר, המתאפיינים בתמיכה רגשית, בין הורים לילדיהם.

לאחרונה, במהלך שיחתנו הראשונית, ציין בוגר צעיר ממשפחה ידועה ומכובדת, כי "לא היו לי חיים קשים במיוחד". רק בתגובה לסדרת שאלות ישירות, הוא קבע כי "בבית שלנו לא היה בכלל שלום בית". הוריו לא מדברים זה עם זה מזה שנים, ויש להם חדרים נפרדים. בהיותו ילד, הבחין לעתים קרובות כיצד

²⁷ בהסתמך על המשוב שאני מקבל ממקורות הממליצים עלי, נראה לי שאני עושה זאת מתוך כבוד ורגישות להורים.

אביו מכה את אמו. רוב אחיו ואחיותיו סובלים מהפרעה נפשית זו או אחרת. עם כל זאת, הוא האמין בכנות, ברמה מסוימת, שלא היו לו חיים קשים במיוחד!

לאחר שהתרפיסט מוודא כי אכן סביבת הבית בשנות ילדותו המוקדמות של הנער כי זו שהעלתה את סיכוייו להפוך לנער מתמרד, השלב הבא הוא לעזור להורים להבין זאת, בלי לגרום להם להתגוננות יתר. חייבים להבהיר להם כי מטרת התרגיל איננה להאשים אותם, אלא להניח את היסודות לתיקון מערכת היחסים שלהם עם ילדם, ובכך להפחית את רמת ההתנהגות הבעייתית שלו.

"אהבה נוקשה" לעומת "אהבה עדינה"

לאחר שההורים מעריכים את הנזק הנגרם ממערכת יחסים שלילית, בדרך-כלל יש להם מוטיבציה להקשיב להצעות כיצד לפתח קשר חיובי. פעמים רבות, יש צורך להניא אותם בתחילה מלשמוע לעצת בעלי כוונות טובות, לפיה עליהם להעניק טיפול של "אהבה נוקשה". הגישה הגורסת "אהבה נוקשה" נראית לי כתוצאה הטבעית לייחוס כוונות שליליות לילדים, כפי שנידון להלן בקטע העוסק ב"עמדות ההורים". לעתים קרובות, הורים אלו יזקפו את מרדנותם של הילדים לעובדה ש"פינקו" אותם. אין פלא בכך, שהרי זו אחת הטעויות בחינוך שאין להורים כל בעיה "להודות" בה. היא מושכת במיוחד כאשר ניתן להאשים את בן/בת הזוג בפינוק הילד. (מדהים ומייאש לשמוע כיצד הורים טוענים שילדים שספגו צעקות וביקורת בלתי פוסקת "פונקו" ונהנו מחיים "קלים מדי", רק משום שהורעף עליהם שפע של חפצים חומריים).

כאשר הורים משתפים אותי בדאגה שמא העצה שלי מושפעת מדעות חילוניות, ליברליות, אני מציע להם שאולי ירגישו יותר בנוח אם ינהגו על פי עצתו של החזון איש:

דעת רבינו הייתה, כשעלתה על הפרק שאלת היחסים בין הורים לילדים שיצאו לתרבות רעה רח"ל, שיינסו למשכם בעבותות אהבה, ולא לדחותם חלילה. מעשה באב שבנו נידרדר להיות מחלל שבת בפרהסיא, ולימים הגיע בנו בבקשה שירכוש בעדו מכונית נוסעים. אמר האב שמוכן לכך בתנאי שיבטיח לבל ייסע בשבתות. הבן סירב להבטיח, והמתיחות ביניהם גדלה. כשהגיע הדבר אל רבינו, שלח אל האב לייעוץ, שבמקרה זה... כדאי שיתן את המכונית לבנו ללא שום תנאי, כי דווקא בדרך זו תגדל השפעתו עליו.²⁸

להבין את הסיבה לפני שאוכפים משמעת / נוקטים בצעדי ענישה

חשוב לזכור, שלפני שאנחנו נחפזים להסיק מסקנות כי חייבים לאכוף משמעת, קיימת חובת החינוך לחקור את הסיבות האפשריות להתנהגות הבלתי-הולמת. בהקשר זה, ברצוני לשתף את הקוראים בסיפור מדהים שאירע עם מרן הרב שך:

תלמיד ישיבה נתפס כמה פעמים כשהוא מחלל שבת בפנימיה. ראשי הישיבה עלו למרן הגרא"מ שך לקבל אישור לסלקו. הרב שך שאל מה המצב הכלכלי בביתו ומה עם השלום בית אצל הוריו? ראשי הישיבה הופתעו מהשאלות, והושיבו, "מאין לנו לדעת מה קורה בביתו? מרן, שבקושי הי' לו כח לדבר, הזדקף מלא קומתו כשהוא נתמך בשולחן, מזועזע כולו פנה אליהם

²⁸ ספר מעשה איש, (ח"א, עמ' עב').

ובדומה לכך ראה בספר ונכתב בספר (רבי יעקב מאיר שכתער) ח"ב עמ' צז' – [מביא את הגמ' בב"מ פה. שנודמן רבי למקומו של רבי אלעזר ברבי שמעון] לאחר הסתלקותו של רבי אלעזר בר"ש, ונודע לו על אחד מבניו של ראב"ש שנטה מהדרך. מה עשה, קרבו מאד והסמיכו להוראה... שיהיו קורין לו "רבי". ומסר אותו לרבי שמעון בן איסי שילמד עמו ויקרבו בכל מיני קרוב, עד שלבסוף נתעלה והי' לאחד התנאים הקדושים, והוא התנא רבי יוסי ב"ר אלעזר.... הרי לנו מקור חשוב שמן הראוי לשבח בדרך כלל את התלמיד, עד שבאמת יהי' ראוי לכך.

ראה גם בשער הגמול לדמ"ן (ד"ה שנו חכמים, ג' כתות) כשהוא מסביר את חומרת עונשם של אלו "שנתנו חתיתם בארץ חיים, והם הפרנסים המטילים אימה יתירה על הציבור... אע"פ שאינו מחטיא אותם אלא מוליכן בדרך ישרה, אלא שעל ידי זה הציבור מכוונו דעותיהם ומעשיהם לעבדתו [של הפרנס] ולא לעבוד אדון הכל". ולפי זה נראה שמלמד או הורה שמשמש באיומים כדי "לעודד" ילד להתנהג בצורה הולמת הוא בסכנה להכניס את עצמו בסוג זה של מנהיגים.

בקול גדול כשדמעות זולגות מעיניו: רודפים, גייעט אוועק פון מיין שטוב [צאו מהבית שלי]! אינני רוצה לדבר אתכם, אינכם יודעים מה המצב בכיתו, אינכם מתבוננים מה המצב איתו, כל מה שאתם יודעים זה להשליחו לרחוב... לאחר חקירה ודרישה אכן נודע הדבר... הוריו של הבחור התגרשו שבוע קודם, מתוך דחוקת כלכלית איומה... "ראשי הישיבה... הגיעו להחלטתם מחמת חששם לשאר התלמידים, מדובר בת"ח חשובים... ואולם מרן לא הסתפק בזאת, הוא תבע מהם "בינה" ב"תורת מדות האדם"... לוא היו מתעמקים במצבו האישי של הבחור, יכולים היו לרפא את פצעי לבבו שותת הדם, ואזי מעצמו חוזר ה' למוטב.²⁹ [ראוי לציין כי הרב שך לא הניח שהתנהגותו זו של הבחור נובעת פשוט מיצר הרע שלו, הנחה של מחנכים והורים רבים בנסיבות כאלו].

פעם אחת הייתה לי זכות להיות במחיצתו של רבי מתתיהו סלומון, כאשר הוא הסביר להוריו של בחור מרדן כיצד השליטה המופרזת שלהם בבנם הרחיקה אותו מעליהם. הוא הראה להם "ווארט" מדהים מהרב שמעון שוואב בעניין (ראה הערה).³⁰

אני מציע להורים שכאשר מגיעים לנקודה בה הילדים מתמרדים במשפחה ובדרך חייה, אזי עליהם להראות לילדים שיותר אכפת להם כיצד הם מרגישים, מאשר כיצד הם מתנהגים. אם הם יוכלו לעשות זאת, אזי קיים סיכוי טוב שביכולתם לשנות את פני הדברים לטובה.

יחס ההורים

חשוב למטפל לזכור כי בדרך כלל שיפור היחסים בין ההורים לילדם איננו כרוך רק בשיפור טכניקות חינוך ספציפיות. קיים סיכוי גדול יותר לכך שהבעיה טמונה בהתייחסות הכללית של ההורים לילדיהם, והיענותם הרגשית אליהם. (וואהלר ודומס, 1989; וואהלר, 1990, 1997). יש הורים, לדוגמא, שיסרבו, באופן עקרוני, להתחשב בהעדפותיו ובהסתייגותיו של ילדם בכל הנוגע למזון, כאשר מציעים להם להכין לו משהו שונה ממה שמכינים לכל המשפחה. "זו לא מסעדה!" הם מתעקשים. כאילו שהתייחסות אדיבה לילד בדומה ליחס שהיו מעניקים לכל אורח, היא דבר שאין להעלותו על הדעת. בדומה לכך, הורים שהם שליליים וביקורתיים במיוחד, ברור שהם יגיבו בענישה להתנהגויות שהם רואים בהן משהו חריג או התרסה מכוונת (לדוגמא, "הוא בוחר בדרך הקלה [בכך שהוא מתפקד בצורה לקויה!]; הוא רוצה להוכיח שהוא ה'בוס'!"). למעשה, ההורים בעצם מגיבים בצורה סבירה למדי, בהתחשב במה שהם קולטים. (ראה שטרסברג, 1997 המביא מחקר מרתק על השפעתם של יחס ההורים ותפיסתם על דפוסי ענישה והטלת משמעת).³¹

מטופל שסבל מבעיית גמגום חמורה, סיפר כיצד שפך את ליבו לאביו על רגשי האימה והבושה שלו, כאשר היה עליו לדבר בפני אנשים. אביו הגיב לדברים בביקורת, "הסיבה שזה מפריע לך, שלו, כאשר היה עליו לדבר בפני אנשים. אביו הגיב לדברים בביקורת, "הסיבה שזה מפריע לך,

²⁹ ספר בינת המדות: פרקי הדרכה בהקדמה, עמ' י' (בינת הלב: ירושלים, רבי יצחק לורינץ, תשס"ז).
וראה שם בעמוד 213 - סיפור... שארע בישיבת אור ישראל לפני כשלושים וחמש שנה... בחור צעיר החל להתדרדר... חבריו... שגילו שהוא הולך לקולנוע מהרו וספרו את הדבר לראש הישיבה הגאון הצדיק רבי יעקב ניימן זצ"ל. [בפעם הבא] הבחור נעלם, ורבי יעקב ארב לו ברחוב... הבחור שנתפס בקלקלתו עמד המום מול ראש הישיבה, ואולם מה רבה הייתה הפתעתו כשרבי יעקב לא שאל אותו לאן הוא הולך, אלא רק גער בו על כך שבליה קר כל כך הוא הולך בלי מעיל, הרי אתה יכול להצטנן... פשט רבי יעקב את מעילו והלביש בו את תלמידו המופתע... "אני הולך כרגע הביתה לביתי החם, אתה ממשיך כנראה ללכת, אגא השאר עם המעיל, הוא יחמם אותך היטב, השיבה לי כשתחזור..." הבחור הנבוך ה' אמנם המום מהמחזה אבל המשיך בדרך... לעיתים כאשר חזר בתשובה שלימה ספר כי בעצם ה' מניו וגמור אתו משכבר לעזוב את הישיבה... "אבל המעיל של רבי יעקב חימם אותי כל כך, פשוט להט ושרף אותי... ישבתי בקולנוע עטוף במעיל החם, לא ראיתי כלום, רק הרגשתי חמימות נעימה... החום הזה ריפא את נשמתו".

³⁰ ראה ספר מעין בית השואבה (רבי שמעון שוואב, עמ' רה-רו', משפטים כא: טו-יז) - אם שולטים על הבן כאילו הוא עבד לאביו ולאמו ומעבידים אותו בעבודתם ומטילים עליו פחד ואימה או נחשב כאילו גנבו נפש מישראל שהרי אין לו להבן חירות, ובוה מסיתים מרידת הבן עד כדי הכאה וקללה... הגורם ה' מה שלא שמעו האב והאם לעצת התורה וחכמי.

³¹ ראה ספר שישות מוסר לרבי חיים שמואלביץ, מאמר לז' לגבי חטא המרגלים - כנגד כל יום שתרו את הארץ ישאו את עונם שנה במדבר. ולכאורה תמוה, וכי הליכתם בארץ היתה העוון אשר נענשו עליו, והלא העוון ה' דבתם הרעה אשר הוציאו על הארץ, ומה ענין זה למשך הזמן אשר שהו בארץ?... ולמדים אנו מכאן שחטא לשון הרע של המרגלים לא ה' רק הדיבור והוצאת הדיבה, אלא עיקר החטא ה' בראי' וההסתכלות שלהם על ארץ ישראל, המבט המעוות והשליילי... וכ"ע נענשו לפי הימים שהלכו בארץ...

היא רק הגאווה שלך". אותו אב הגיב בצורה "הגיונית", בהתחשב במה שהוא ראה כמציאות ברורה ומובנת.

כאשר המטפל מדבר עם ההורים, עליו להקשיב היטב כדי לקלוט את יחס ההורים המחבל בהתפתחותם הרגשית הבריאה של ילדיהם.

הסברתי להורים למטפל מתבגר כיצד ילד המרגיש קרוב להוריו ישתף אותם בסודותיו, אם יטריד אותו משהו שהוא עשה שאינו כשורה. האם התנגדה לדבריי. "אם הוא מכבד את הוריו ומתחשב ברגשותיהם, הוא לא יעמיס עליהם מידע שיצער אותם". נשאר לנו רק לתאר לעצמנו שאין סיכויים גבוהים לכך שילדיה יקיימו אתה קשר פתוח.

גורמים גנטיים, חוסר איזון כימי, והשפעות של ילדים.

במסגרת המאמצים הבלתי פוסקים להימנע מהודאה בהשפעתם העיקרית של נוהגי הורות לקויים על בעיות הסתגלות אצל הילדים בעתיד, הוצעו גורמים רבים אחרים כגורמים עיקריים. פעמים רבות, ההורים סבורים כי קשיי ילדיהם התחילו בגיל צעיר מאוד, וקרוב לוודאי שהם משקפים השפעות תורשתיות. גישה זו מחזקת על-ידי העובדה שמתפלים רבים בני-זמננו מייחסים התנהגות לא תקינה של בני-נוער לגורמים תורשתיים או ל"חוסר איזון כימי", מפני שהם מאמינים בכך ו/או כיוון שהם מעדיפים גישה של "אין אשמים". אולם, ההוכחות להנחות אלו הן קלושות במקרה הטוב, וחשודות במקרה הגרוע (ראה מחקרים שהובאו במאמרי בנושא "חוסר איזון כימי"). פעמים רבות, קיימים הסברים משפחתיים ברורים שהם לא מצליחים לחשוף או בוחרים להתעלם מהם.

גם כאשר הגנטיקה ממלאת תפקיד, היא אינה מבטלת את חשיבות הבנת הגורמים הסביבתיים. חוקר גנטי מפורסם (מאן, 1994) קבע בגיליון מיוחד של כתב-העת "סיינס": "... האינטראקציה בין הגנים לסביבה הרבה יותר מורכבת ממה שקובעים בעיתונות הפופולרית לגבי 'גנים של אלימות' ו'גנים של אינטליגנציה'... אותם נתונים המצביעים על השפעתם של הגנים, מצביעים גם על השפעתם העצומה של גורמים שאינם גנטיים. [עמ' 1687] (וכן ראה קולינס ועמיתיו, 2000).

סיפור המקרה האמיתי המופיע להלן, מדגים את השפעתו המכריעה של יחס ההורים בחינוך, גם כאשר מדובר בהתנהגויות בעלות בסיס גנטי ברור.

בנות [תאומות זהות] הופרדו בינקותן וגדלו בבתי משפחות מאמצות שונות... בהיותן בנות שנתיים וחצי, נשאלה האם המאמצת שאלות שונות. הכל בסדר עם הילדה, כך אמרה, פרט להרגלי האכילה שלה. "זה פשוט בלתי אפשרי. היא לא מוכנה לגעת במה שאני נותנת לה. היא לא רוצה מחית תפוחי אדמה, לא בננות, שום דבר אלא אם יש בו קינמון. הכל חייב להיות עם קינמון. אני פשוט לא יודעת מה לעשות אתה. יש לנו מלחמה בכל ארוחה. היא פשוט רוצה קינמון על כל דבר!"
בבית בו גדלה התאומה השנייה, הרחק מהראשונה, לא הוזכרה כל בעיית אכילה. "הילדה אוכלת טוב", אמרה האם, והוסיפה אחרי דקה: "בעצם, כל עוד אני מוסיפה קינמון לאוכל שלה, היא מוכנה לאכול הכל". (נויבאואר ונויבאואר, 1990, עמ' 20)

גרסה נוספת לגישה המייחסת את גורם הבעיה לכל אחד או כל דבר חוץ מההורים, היא כאשר מודים בנוהגי חינוך לקויים של ההורים, אבל מאשימים בהם את הילדים. דבר זה מוכר בכינוי "השפעות הילד" (לדוגמא, ליטון, 1990). ההנחה היא שילדים אלו נולדו עם אופי קשה, שגרם להוריהם להתייחס אליהם בצורה פוגענית. אחת הפרשנויות המוקדמות שתמכו בגישה זו הייתה הפסיכואנליסטית האוסטרית מלני קליין, שמתה בלונדון בשנת 1960. גרוטשטיין (1983) מדווח:

קליין מדגישה את אחריותו של התינוק להופעת שברים בתהליך יצירת הקשר ["בונדינג"] עם האם, וממזערת את מידת אחריותה של האם. [עמ' 179]

בהחלט נכון כי יש ילדים הנולדים עם טבע קשה יותר ו/או עם טבע שמתנגש יותר עם טבעם של ההורים. אבל בעיני הטלת האחריות על התפתחותו של קשר חיובי ובריא מבחינה נפשית על התינוק, במקום על ההורים – היא מגוחכת לחלוטין! למעשה, הפסוק הידוע במשלי (כב:ו) "חנוך לנער על פי דרכו" מטיל במפורש את האחריות על ההורים והמחנכים, להתאים את אישיותם שלהם למזגו ולטבעו של הילד, ולא להפך! אמנם, לעתים הדבר עלול להיות קשה למדי (ואולי זו משמעותו של "צער גידול בנים" – עירובין, ק:), אבל אין זה הגיוני להטיל את האחריות על הילד!

חלקם של הישיבות ובתי-הספר

בוועידות העוסקות בנושא נוער נושר, מושמעת ביקורת רבה כלפי בתי-הספר החרדיים והישיבות. בין השאר, נמתחת עליהם ביקורת על כך שהם לא מגלים היענות לצורכי הפרט. לדעת, זה מעניין מאוד, שהמטפלים מהססים מאוד להעביר ביקורת על ההורים, ועם כל זאת הם מרגישים נוח בהחלט במתיחת ביקורת על הישיבות. ייתכן שמאחר ורוב המטפלים הקליניים הם גם הורים בעצמם, הם מרגישים מאוימים מהמחשבה שקיימת אחריות של ההורים. התחושה שלי היא, שזו אחריותם של ההורים להעניק לילדיהם תחושה של ייחודיות, ואילו תפקידו העיקרי של ישיבה הוא לעודד את תלמידיהם לקבל את האידאליים של החברה. רק כאשר ההורים בעצמם לא מצליחים לקדם את תחושת הייחודיות של ילדם (כפי שהדבר נפוץ אצל הורים שבעצמם מגלים רגישות בלתי רגילה לדעתו של הזולת), מתקיים תהליך ההתערות בחברה על חשבון ייחודיותו של הילד.³²

בדומה לכך, כאשר מתייחסים להקשר בין ליקויי למידה לבין נוער מתמרד, הנטייה היא למתוח ביקורת על בתי-הספר, שלא עשו די, ועל כך שלא גילו רגישות מספקת לקשייו של הילד. גם כאן, אני סבור שתפקידם של ההורים חשוב בהרבה מזה של בית-הספר. כאשר הורים מגלים תמיכה רגשית בילדם לקוי הלמידה, אזי הילד מסוגל להתמודד טוב יותר עם ליקויי בית-הספר. למעשה, ליקויי הלמידה בעצמם עשויים להיות תוצאה של קשיים רגשיים שהילד נושא מהבית.³³

הרבה יותר מכאיב לילדים להרגיש שהם אכזבו את הוריהם, מאשר אם יאמרו להם שהם אכזבו את המורה שלהם. לצערנו, הורים רבים מתקשים להתמודד עם הלחץ המופעל עליהם מצד בית-הספר, כאשר ילדם אינו מצליח לעמוד בקצב הדרישות הלימודיות. הם לא מסוגלים לשמש כבלם זעזועים העומד בין בית-הספר לילדם. במקום זאת, הם מפנים את רגשי התסכול שלהם כלפי ילדם. בדומה לכך, כאשר קשייו הלימודיים של הילד מאיימים על האגו של ההורים עצמם, לרוב הם יכחישו את קיומה של הבעיה ויסרבו להיעזר במסגרות המומלצות על-ידי בית-הספר.³⁴

בעוד אני מדגיש את תפקידם של ההורים בכל הקשור לבריאותו הנפשית הכוללת של הילד, אין צורך לומר כי גם המחנכים ממלאים תפקיד חשוב בעיצוב יחסו של הילד לבית-הספר בכלל ולאדישקייט בפרט. עבור צעירים רבים – בפרט כאלו שהוריהם פחות דתיים מהם, או שהוריהם אינם כה קרובים אליהם – המחנכים יכולים לשמש כתחליף הורים, ולעתים קרובות הם מייצגים עבור תלמידיהם את האדישקייט בהתגלמותו.³⁵ כאשר מחנכים מגלים חוסר רגישות כלפי צרכיו הרגשיים של תלמידם, הדבר עלול לפגוע ואפילו להרוס את הקשר הרגשי של התלמיד עם האדישקייט. לצערנו, מבוגרים רבים עדיין נושאים בקרבם צלקות של יחס חסר רגישות ואפילו אכזרי של מחנכים. דבר זה יוצר אסוציאציה

³² ע"י במכתב מאליהו, ח"א עמ' 92 בענין דגלי המדבר – פירוד של יחידים... מונע התחלית... אבל גם הערבובייה לא טובה אלא כל יחיד צריך להתפתח על פי המדות והכלים החיצוניים המתאימים לו... וע"י בספר מגד יוסף לאחי הרב יוסף טורוצקין (במדבר, א:ב), בענין "מספר שמות" ש"מספר" מסמל את הכלל ו"שמות" הוא סמל הפרט והיחוד. "ואכן מכאן הוראה לדורות מה צריך להיות היחס בין הכלל והפרט: יש לטפח את היחוד שבפרט – את השם המיוחד, תוך כדי הקפדה לא לחרוג מהכלל – להשאיר מספר בתוך בני ישראל. (וחשבתי להוסיף שבשעת ברית מילה, אחרי שעושים את התינוק לחלק מהכלל ע"י הברית מיד נותנים לו את שמו הפרטי).

³³ ראה הערה 19.

³⁴ ראה Rabbi Yakov Horwitz, 1996.

³⁵ רבי יצחק הוטנר (פוז יצחק, אגרות וכתבים, עמ' קלד') מספר שרבי חיים מוולאז'ין הי' מרחק את הביטוי "תלמידי הישיבה" המתאים למורה ללימודי חול "הדומה למי שמקבל מזון מידו של מבשל המזון". במקומו הי' משתמש בביטוי "בני הישיבה" משום שהיחס לרבי "דומה למי שמקבל מזון ממינקת שלו".

שלילית לאידישקייט – עם השלכות שליליות רבות, גם כאשר אין הדבר מסתיים בנשירה. רוב ההערות וההצעות המובאות כאן עבור ההורים, תקפות במידה שווה כלפי מחנכים ומחנכות.

ראוי שהמחנכים ינצלו (ורבים מהם אכן עושים זאת) כל השפעה שיש להם על הורי תלמידיהם, כדי לעודד אותם להיות חיוביים, הגיוניים ותומכים יותר רגשית בילדיהם. יש להודיע להורים כי לפי דעת החזון איש, הסטייפלר וכמעט כל שאר הגדולים, בדורנו יש לנקוט ביחס לילדים מרדניים גישה חיובית, מקבלת ולא-מתעמתת.³⁶

חשוב למחנכים, בפרט אלו העובדים עם צעירים "בסיכון", להבין את חלקו של הקשר בין ההורים לילדם בקשיים השוטפים של הצעירים. לעתים קרובות רואים המחנכים את בעיותיהם של התלמידים כאילו הן נובעות אך ורק מפנימיותם (לדוגמא, הם עצלנים וכדו'). הם אכן מאמינים שאפשר לשנות משהו ביתר קלות עם גישה חיובית, מאשר גישה שלילית, לכן הם מתייחסים אליהם בידידותיות וביד רכה, יותר מהרגיל, אבל הם לא מגיעים לשורש הבעיה. הצעירים מנסים להגיב לגישה הידידותית, אבל הבעיות המשפחתיות שלהם, שלא זכו להכרה או לפתרון, מחבלות במאמצים אלו. בסופו של דבר, חשים המחנכים תסכול והם מרגישים שהבחורים מנצלים את גישתם הוותרנית והרכה. תחושה זו עלולה להביא לקץ דרמטי ליחסם הידידותי של המחנכים.

סיכום

לסיכום, ברצוני להביא את דבריו של ראש הישיבה, רבי חיים פנחס שיינברג (2000):

אני מסכים עם המחנך שאמר כי הילד בונה את תמונת עולמו דרך החוויות שהוא חווה עם אמו. כפי שאמו מתייחסת אליו, באהבה או ללא אהבה, כך ירגיש הילד שהעולם מתייחס אליו באהבה או ללא אהבה. כאשר הוא אינו אהוב, הוא לא יצליח ללמוד כיצד לאהוב. ילדים אלו גדלים ומגלים שקשה להם ביותר להבין משמעותה של אהבה... הראו לי... נער עברייני... וכמעט בכל מקרה אראה לכם אדם הנוקט אמצעים של ייאוש כדי למשוך אליו חמימות רגשית ותשומת לב שהוא לא זכה להן, אבל כה זקוק ורוצה בהן. התנהגות אלימה, כאשר היא מובנת במלואה, אינה אלא למעשה אהבה מתוסכלת. זו טכניקה לאכיפת אהבה, וכן אמצעי לנקמה בחברה שאכזבה את האדם, והותירה אותו עם חלומות מנופצים, נטוש וחסר כל אנושיות. הדרך הטובה ביותר להתייחס להתנהגות אלימה אצל ילדים איננה על-ידי התנהגות אלימה כלפיהם, אלא לגשת אליהם באהבה... אם אתם מוצאים כיום מורדים בחברה, הסיבה לכך היא שמעולם לא זכו לאהבה נאותה. [עמ' 139]

³⁶ ראה ספר לולי תורתך (הרב אשר ברגמן - תשס"ב, עובדות וכו' ממרן הגרא"מ שך) עמ' סה' – סיפר אחד מראשי הישיבות, שפעם נתקל בבחור שסבל בבית הוריו מיחס קפדן ונוקשה. שוחח עם ההורים, וטענו שזו דרך חינוכם... עלה אתם אל מרן זצ"ל. נענה מרן ואמר: "התורה הקדושה הטילה על ההורים תפקיד כפול, של הורים ושל מחנכים... שמאל דוחה וימין מקרבת, שהעיקר הוא הקירוב... כל זה ה' בזמנים עברו, עד לתקנת רבי יהושע בן גמלא. אך מאז, הופרדו התפקידים: האב מינה את המלמד... והוא עצמו נותר ותפקיד אחד בידו. אחד בלבד: להעריך אהבה על בנו!" וכאן פנה מרן אל ההורים, והורה: "בבית תנהגו עמו בשיא האהבה, תבואו לקראתו בכל דבר שניתן. תקנו לו כל צרכיו, תכינו עבורו אוכל כראוי – הישיבה כבר תחנך אותו... הבית חייב להקריין חום – שאם לא כן, עלול הוא לחפשו במקומות אחרים".

וכן בספר אורחות הבית, (הרב אשר ברגמן - תשס"ה, עובדות וכו' ממרן הגרא"מ שך) עמ' ריג' – ספר רבינו כי אחד מתפקידיהם היותר נכבדים של האב והאם – הינו להעניק לבניהם בית חם ואוהב, סביבה תומכת, וזאת על מנת שבסיס זה יאפשר להם למצוא בתוכם פנימה את הכוחות הנדרשים לשם ההתעלות וההתגברות על המפריעים השונים. הורים אשר אינם עושים כן – ה' רבינו אומר – הרי הם גורמים בידיים לאבד את נפשם של בניהם ובנותיהם, אם לא בטווח הקרוב – הרי שבשלב מאוחר יותר.... ובעמ' ריד-רטו' – כאשר נשאל על ידי אחד ממקורביו מה כדאי ללמד את בנו בן שנתיים, לאחר שלימדוהו כבר את אותיות הא'-ב' – נענה רבינו והשיב: "אין ללמד אותו מאומה!! מספיק מה שמלמדים בחיידר!! על ההורים מוטל רק להעניק לילדם הרבה חום ואהבה – עם דוגמא אישית...." – סיכם רבינו, וחזר שוב: "היום – מפחדים לתת לילדים אהבה, ואין מבינים כי זהו הדבר החשוב ביותר לחינוך הילדים: להעניק להם הרבה חום ואהבה!!!"

כאשר מעודדים הורים להתבונן במבט כנה וישיר על המידה בה הקשר שלהם עם ילדיהם תרם להתנהגותם הבעייתית, מיטיבים בכך לילדים ולהורים כאחד. שיפור הקשר במידה משמעותית, יחד עם זכות התפילה, הם הדרך היחידה לחולל שינוי לאורך ימים במצבו של הילד.

נספח

[להלן מובאת גרסה מקוצרת של מכתב שכתבתי למשגיח ידוע בנוגע לחלק מהסוגיות שנידונו במאמר זה]

לכבוד המשגיח שליט"א:

בהמשך לשיחתנו הטלפונית בערב שבת שעבר, ברצוני להרחיב בנקודה חשובה אחת.

אני מבין היטב את טיבה השנוי במחלוקת של גישתי הטיפולית, המעודדת/מאפשרת למטופלים (במקרים רבים) להיות מודעים לחלק שהיה להוריהם בהתפתחות קשייהם הרגשיים ו/או בעיות ההתנהגות שלהם.

לא הגעתי לגישה זו בעקבות תיאוריות שלמדתי בבית-הספר. למעשה, בתחילת עבודתי כתרפיסט, קיבלתי את "המודלים הטיפוליים העכשוויים, המדגישים חיזוק הסתגלות בהווה לעומת הבנת מאורעות העבר" (אם לצטט חוקר מפורסם משנת 1997). ברם, התברר לי כי גישה זו רק חובשת את הפצעים. האדם נותר אותו אדם – גם אם הוא יכול לתפקד מעט טוב יותר.

הרגשתי שאותם בחורים – ואחרים – ראויים לכך שאנחנו התרפיסטים ננסה ממש לרפא אותם. לשם-כך, היה צורך להגיע לשורש הסיבה מדוע כמעט כולם סבלו מתדמית עצמית כה ירודה, ומדוע הם היו בטוחים שבעיני השם הם פסולים ודחויים. ככל שצברתי ניסיון, הלכתי והשתכנעתי כי כמעט בכל המקרים אותן בעיות – בשורשן – היו תוצאה של ליקויים ביחס ההורים לילדיהם. אולם, (1) ילדים צעירים אינם מסוגלים להבין עניינים אלו, (2) מכאיב מדי מבחינה רגשית לילדים להאמין כי הוריהם יכלו להתעלל בהם, ו-(3) סביר כי הורים מתעללים יגיבו באכזריות אפילו לתלונות מוצדקות מצד ילדיהם. לפיכך, גם ילדים שספגו התעללות גדלים כשהם משוכנעים שהם מקבלים יחס אוהב ומכבד.

אם-כן, כיצד מסביר ילד לעצמו מדוע הוא כה אומלל, מקנא, אובסיבי, כועס, מוטרד בצורה כפייתית מ"הרהורים", וכדו'? חייב להיות, כך הוא אומר לעצמו (ולעתים קרובות גם ההורה אומר לו זאת), שהוא עצלן, טיפש, פגום, בעל תאווה, וכדו'. כאשר מעניקים למטופל כזה תמיכה ועידוד, משרים את הרגשותו באותו הרגע, אבל אין בכך ריפוי למחסור הנמצא בשורש הדברים. לכן, נראה לי כי יש צורך לעזור למטופל לפתח תמונה כנה ומדויקת יותר של תקופת חייו הראשונה. הכעס הנגרם כתוצאה מכך אמנם מערער את שלוות הנפש (ומרגיז את ההורים לאחר שהם מאבדים את הכח השפעה היחיד שהיה להם אי-פעם, כיוון שמעולם הם לא למדו כיצד להשפיע על ילדיהם באמצעות קשר בריא), אולם הוא גם מרפא.

סיבה נוספת היא, שלעתים קרובות אותם מטופלים הפנימו מהוריהם התייחסויות לא-בריאות ושגויות (פעמים רבות תחת אצטלה של השקפה), הניזונות מהערכה עצמית ירודה, ספקות-עצמיים משתקים, וכדו'. כדי לשנות דברים אלו הטבועים עמוק בהכרה, יש צורך לצערי להאיר ולהבליט את ההיבטים השליליים בגישת ההורים (לדוגמא, חוסר היגיון, חוסר הגינות, צביעות, וכדו'). אם הם לא ישתחררו מאותם מושגים לא-בריאים שלימדו אותם בילדותם ובשנות התבגרותם, הם ימשיכו לסבול מההשלכות הרגשיות השליליות של אותם מושגים. כמו-כן, קיימת סבירות שהם יגרמו לילדיהם שלהם לסבול מאותם רעיונות, גם כאשר הם ישתדלו שלא לגדל אותם בדרך בה הם בעצמם חונכו. זו סיבה מרכזית נוספת לחשיבות מודעותם המלאה של ילדים להתעללות שהם ספגו מהוריהם. אם הם ימעיטו בהשפעתה השלילית של התנהגות כזו, מדוע שהם ינסו בכלל להימנע ממתן יחס דומה לילדיהם שלהם?

מחנכים רבים העובדים עם נוער בסיכון מודעים מאוד לתפקידו של חינוך שגוי בהיווצרות בעיותיו של ילד מסוים, ועם כל זאת, הם לא חשים בנוח להודות בכך בפני הילד עצמו. אולם, כאשר אדם נמצא בתהליך של תשובה, אנחנו לא מתחמקים מלומר לו כי הוריו שגו בהתייחסותם ליהדות. אנחנו יכולים

להסביר שהם לא זכו לקבל חינוך יהודי, וכדו', אבל השורה התחתונה היא, שעליהם לדעת כי בתחום זה, הוריהם שגו. שאם לא כן, כיצד ניתן לצפות מהם לסלול לעצמם דרך חדשה באידישקייט? בדומה לכך, ילד שהפנים מבט לא-בריא ומסולף על עצמו ועל הזולת, יכול לפתח בקרבו מבט בריא יותר, רק אם הוא יבין כי מה שלימדו אותו היה שגוי.³⁷

כאשר הורים משתפים פעולה עם גישה זו, התוצאה הסופית היא: קשר קרוב ומכבד באמת. אם הם לא משתפים פעולה, אזי לגודל האסון – אך לדעתי באורח בלתי נמנע – הילד יהפוך להיות בריא יותר, אולם מרוחק יותר מהוריו (למרות שהקשר הקודם ה"קרוב" היה רק אשליה). יש לי תחושה חזקה מאוד, שזהו המפתח לבניית המטופל להיות עובד השם בריא בנפשו, המסוגל לגדל ולחנך את ילדיו ללא יחס פוגע.

בכבוד רב,

בן-ציון סורוצקין

³⁷ האור החיים הק' קובע כי לעתים קרובות התנאי הראשון לחזור בתשובה הוא להבין כראוי את עבירות אבותינו (ויקרא כו:מ – "והתודו את עונם ואת עון אבותם") כדי להסיר טעות שהיו בו שאין זה מעשה רע ממה שעשאוהו ראשונים ולא נענשו... כלומר, לפעמים, אנחנו מקבלים "מסורת" במשפחה או בקהילה, כאורח חיים נכון, כיון שתמיד עשו כך, ואף אחד לא נענש. " וכך עלינו להכיר באותן עבירות מן העבר.

References

- Aronson, E. (1999). *The social animal (8th ed.)*. NY: Worth/ Freeman
- Blumenthal, N. & Russel, S. (1999, January). *Children in crisis: Report from conference*. (Co-sponsored by *Nefesh & Ohel*), Asbury Park, NJ.
- Brafman, Rabbi Aaron. (1977, April). Crisis in parent-children relations: An analysis with some prescriptive suggestion. *The Jewish Observer*, pp. 10-14.
- Brafman, Rabbi Aaron. (1998, October). Where are we heading? Our latest encounters with Western culture. *The Jewish Observer*, pp. 6-9.
- Briggs, F. & Hawkins, R. (1996). A comparison of the childhood experiences of convicted male child molesters and men who were sexually abused in childhood and claimed to be nonoffenders. *Child Abuse and Neglect*, 20, 221-233.
- Collins, W. A., Maccoby, E. E., Steinberg, L., Hetherington, E. M., & Bornstein, M. H. (2000). Contemporary research on parenting: The case for nature and nurture. *American Psychologist*, 55, 218-232.
- Csikszentmihalyi, M. (1999). If we are so rich, why aren't we happy? *American Psychologist*, 54, 821-827.
- Dill, D. L., Chu, J. A., Grob, M. C., & Eisen, S. V. (1991). The reliability of abuse history reports: A comparison of two inquiry formats. *Comprehensive Psychiatry*, 32, 166-169.
- Frاند, Rabbi Yissocher (1999). *Listen to your messages*. NY: Mesorah.
- Gartner, R. B. (1999). *Betrayed as boys: Psychodynamic treatment of sexually abused men*. NY: Guilford.
- Gillman, R., (1986), Physical trauma and actual seduction. In A. Rothstein (Ed.), *The reconstruction of trauma: Its significance in clinical work* (pp. 73-94). Madison, CT: International Universities Press.
- Gottman, J. M., Katz, L. F., & Hooven, C. (1996). Parental meta-emotion philosophy and the emotional life of families: Theoretical models and preliminary data. *Journal of Family Psychology*, 10, 243-268.
- Grand, S. (2000). *The reproduction of evil: A clinical and cultural perspective*. Hillsdale, NJ: The Analytic Press.
- Grotstein, J. S. (1983). Some perspectives on self-psychology. In A. Goldberg (Ed.), *The future of psychoanalysis* (pp. 165-201). NY: International Universities Press.
- Hooley, J. M. (1998). Expressed emotion and psychiatric illness: From empirical data to clinical practice. *Behavior Therapy*, 29, 631-646.
- Horowitz, Rabbi Yakov. (1996, October). An ounce of prevention - II: The parents' role in preventing today's under achievers from becoming dropout teens. *The Jewish Observer*, pp.17-21.
- Jewish Observer* (1995, February). [Special issue]. The world around us: The risk of exposure, the cost of insularity.
- Karon, B. P. (2000). Treatment of severely disturbed patients in private practice. *Psychologist Psychoanalyst*, 20 (2) 40-43.
- Karon, B. P. & Widener, A. J. (1994). Is there really a schizophrenogenic parent? *Psychoanalytic Psychology*, 11, 47-61.
- Kohut, H. (1987). *The Kohut Seminars* (Edited by M. Elson), Chap. 6. NY: Norton.
- Lee, R. R. & Martin, J. C. (1991). *Psychotherapy after Kohut*. Hillsdale, NJ: The Analytic Press.
- Lytton, H. (1990). Child and parent effects in boys' conduct disorder: A reinterpretation. *Developmental Psychology*, 26, 683-697.
- Mann, C. (1994). Genes and behavior. *Science*, 264, 1686-1689.
- Miller, S. B. (1996). *Shame in context*. Hillsdale, NJ: The Analytic Press.
- Neubauer, P. B., & Neubauer, A. (1990). *Nature's thumbprint: The new genetics of personality*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Orange, D. M. (1995). *Emotional understanding: Studies in psychoanalytic epistemology*. NY: Guilford.
- Read, J., van Os, J., Morrison, A. P., & Ross, C. A. (2005). Childhood trauma, psychosis and schizophrenia: A literature review with theoretical and clinical implications, *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 112, 330-350
- Rosenberg, S. D., Drake, R. E., & Mueser, K. T. (1997). Treatment research on sequelae of sexual abuse." In: M. Harris & C. L. Landis (Eds.), *Sexual abuse in the lives of women diagnosed with serious mental illness*, (pp. 259-275). Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
- Sarno, J. E. (2006). *The divided mind: The epidemic of mindbody disorders*. NY: HarperCollins.
- Scheinberg, Rabbi Chaim Pinchas. (2000). *Heart to heart talks*. Brooklyn, NY: Artscroll/Mesorah.

- Sorotzkin, B. (1985). The quest for perfection: Avoiding guilt or avoiding shame? *Psychotherapy*, 22, 564-571.
- Sorotzkin, B. (1996, April). *Bechira*: How free is free will? *The Jewish Observer*, pp. 17-21.
- Sorotzkin, B. (1998). Understanding and treating perfectionism in religious adolescents. *Psychotherapy*, 35, 87-95. Reprinted in *Essential Readings on Jewish Identities, Lifestyles and Beliefs*: Edited by Stanford M. Lyman. NY: Gordian Knot Books, 2003, pp. 191-207.
- Sorotzkin, B. (1999a). The pursuit of perfection: Vice or virtue in Judaism? *The Journal of Psychology and Judaism*, 23(4), 179-195.
- Sorotzkin, B. (1999b, May). Developing *middos*: Learned or experienced? *The Jewish Observer*, pp. 6-11. Also reprinted as "Developing Character: Learned or Experienced?" in *Timeless Parenting*, (Rabbi N. Wolpin, Ed.) Mesorah Pub., Brooklyn, NY, 2000, pp. 149-159].
- Strassberg, Z. (1997). Levels of analysis in cognitive bases of maternal disciplinary dysfunction. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 25, 209-215
- Wahler, R. G. (1990). Who is driving the interaction? A commentary on "Child and parent effects in boys' conduct disorder." *Developmental Psychology*, 26, 702-704.
- Wahler, R. G. (1997). Strengthening child compliance through positive parenting practices: What works? *Journal of Clinical Child Psychology*, 26, 433-440.
- Wahler, R. G. & Dumas, J. E. (1989). Attentional problems in dysfunctional mother-child interactions: An interbehavioral model. *Psychological Bulletin*, 105, 116-130.
- Young, M., Read, J., Barker-Collo, S., & Harrison, R. (2001). Evaluating and overcoming barriers to taking abuse histories. *Professional Psychology: Research & Practice*, 32,407-414.